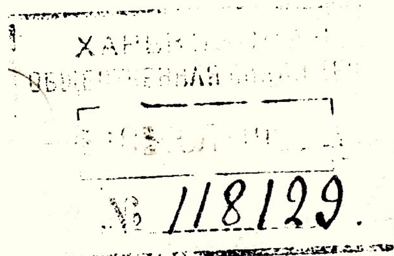
ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КООПЕРАТИВНИЙ ВИДАВНИЧИЙ СОЮЗ.

— 19 —

П. ЖИТЕЦЬКИЙ.

ПРО УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ.

КИЇВ.

Печатня Видавничого Товариства „Друкарь“. Інститутська, 16.

1919.

Пам'яти

Олександра Олександровича

КОТЛЯРЕВСЬКОГО.

I.

Мова і поетичний стиль в народніх українських думах.

Кожного разу, як тільки ми спиняємось думкою на тій чи иншій формі народньої поезії, мимоволі уявляються нам готові категорії, однакові у всі часи і в усіх народів. Казка, пісня обрядова, пісня побутова та історична, приповідка, примова, загадка—от звичайні форми поетичної творчости, в котрі виливається народній світогляд з постійністю та правильністю періодичних явищ природи. Можна сказати, що це загальнолюдський ґрунт, на котрому виникають (загальні властивости народньої поезії, загальний її тип, відповідний до наївного настрою народніх мас, перейнятих вірою в чудесне та зв'язаних у всіх проявах особистого життя переважаючим авторитетом традиції.

Але під важким склепінням традиції завжди жила особиста думка, викликана особистими радощами та горем людського серця і сполучена з безконечною зміною різноманітних відчувань, котрі не завжди можуть бути висловлені звичайними формулами поетичного слова. Спіраючись на ці формули, особиста творчість творила новітні способи та засоби поетичної техники для вислову нових відтінків думки, нових рухів чуття. Це була робота століть, майже непомітна близьким поколінням: тільки що пережитий момент, не відзначений ім'ям своїх представників, не закріплений письмом у пам'яти нащадків, швидко зливався з минувшиною, збільшуючи силу її глибини.

Так заглажувалися в народній поетичній творчости всі проміжні риси аж до такої міри, що з першого погляду народня поезія здається Паладою, що вийшла з голови Зевеса.

Одначе треба сказати, що особиста думка не завжди спіралась на самий суб'єктивний ґрунт особистого життя. Часто вона підходила до культурних впливів, що являлися в життю народа через зустрічі з иншими народами, дорогою переймання ріжноманітних вірувань та переказів, котрі на чужому ґрунті мали вже літературну форму. Вивчання місцевих оповідань виявило, що вони здебільшого занесені з ріжних країв, як оплодотворяючі зерна, що їх розносить вітер з далекої сторони.

Згодом на допомогу особистій думці являється організована сила науки та школи. Правда, що не завжди це була творча сила, бо часто вона глушила народню самодіяльність. Бували одначе випадки, коли вона прище-

плювалася без насильства, без шкоди для місцевих народніх паростів життя. Тоді являлися особливі форми поетичної творчости, народні світоглядом та мовою, але в той самий час книжні особливим складом думок та способом її розвитку та вислову. До такої складної поетичної галузі належать, на нашу думку, народні українські думи. Вони являють собою оригінальний твір народньо-культурної творчости.

Вважаємо корисним з цього погляду спинитися на мові та поетичному стилі українських дум, в котрих виразно виступає книжний лад, що свідчить про непропащу без сліду для народньої свідомости літературну діяльність українських письменників.

Почнемо з рими та віршового ритму дум.

Перш за все треба мати на увазі, що в звичайних побутових піснях є багато віршових розмірів, але в кожній окремій пісні раз обібраний розмір не міняється від початку до її кінця. Ознакою того чи иншого ритму служить одноманітна група віршів одної міри, себ-то числом наголосів та навіть складів,—і зв'язаних між собою римою. Римуються звичайно сусідні вірші, складаючи таким чином віршовий період, котрий містить в собі певну думку. Не лиш період, але і кожний вірш уявляє сам по собі де-що окреме своїм змістом. Тому, читаючи, можна зробити паузу після кожного вірша, не розриваючи уяви в свідомости того, хто слухав; навіть в середині вірша певне число складів, яке стосується до одного наголосу, уявляє закінчену одиницю з боку складні. Єдність розміру в кожній пісні стоїть в зв'язку з самим її мотивом, котрий творить музичну цілість з розкладом на музичні коліна, при чому кожний вірш чи навіть піввірша відповідають тій чи иншій частині мотиву [1]).

Що-ж ми бачимо в думах?

Значну ролю грає в них рима. В догоду римі являються инколи неможливі форми слів, напр.:

„Тее промовляє,
Віттіля побігає".
(Дума про трьох братів) [2]).

---

[1]) В останні часи в науці висунуто значіння мотиву в будові пісенного розміру. Де-які виводять розмір пісні з ритму, себ-то з музичної основи, одкидаючи всяке значіння наголосу. „Метричний погляд руської народньої поезії, каже Вестфаль, не можна назвати квантитативним, але він і не квалітативний (тоничний). Його треба назвати музичним, бо ритмичні наголоси руської пісні позначуються тільки напівом, і нічим не можна виправдати здогоду, ніби руська пісня мала колись инші основи. („О русской народной пѣснѣ", „Русскій Вѣстникъ", 1879 р. вересень). Справді, мотив являє собою щось більш стале, ніж слова пісні, і не можна одкидати величезного впливу мотиву на розмір вірша, особливо в піснях обрядових.

Але в розвідці Вестфаля про руську народню пісню справа показується так, ніби пісня складається не з слів, а з самих сумішних звуків. На нашу думку, не можна нехтувати слів пісні, в яких висловлюється думка пісні, розкладена на окремі моменти, позначені логичним, чи, краще сказати, ритмичним наголосом. Коли й не гаразд припускати впливу віршового розміру на музичний, то, у всякім разі, не можна одкидати між тим і другим відповідности, котрої доходять, виконуючи пісню, то розтягаючи голосні звуки, то евфонично вставляючи оклики й сполучники. Це звичайні способи в народній поезії, через які віршовий розмір пісні ніби обороняє свою самостійність в сутичці з мотивом її.

[2]) „Историческія пѣсни малорусскаго народа", Антоновича і Драгоманова, I, 110.

„Івась Коновченко молодого (козака) совстрічає,
Стременем у груди поторкає".

(Дума про Івана Коновченка)[1])

„Старого козака конем побиває,
Меншого під ноги затоптає".

(Дума про Івана Коновченка)[2]).

Але треба сказати, що, мимо всього нахилу до ритми, складачі дум не дуже дбали її обробляти. Мала ціну тільки та рима, котра сама, мовляв, напрошувалася у вірш. Здебільшого це дієслівна рима, неріжноманітна і взагалі убога. А проте вона робила великий вплив на утворення самого віршу в думах. Взагалі, як тільки в розвитку оповідання являлася рима, вона зараз виділяла вірш:

„Первий старший між ними пробуває—
Кішка Самійло, гетьман запорожський,
Другий—Марко Рудий,
Суддя войськовий,
Третій Мойсій Грач,
Войськовий трембач".

(Дума про Кішку Самійла)[3]).

Четвертий та шостий вірш утворились під впливом рими, коли аналогичне додаткове речення „гетьман запорожський" не складає окремого вірша, через те що не криє у собі рими.

Ненарочита і ніби випадкова поява рими була до певної міри причиною нерівномірности самих віршів. Щось подібне ми бачимо в побутових піснях:

„Годі, мати, жалувати, годі, мати, годити,
Присіли мене діти,
Як калиночку квіти...
Годі, мати, жалувати!
Було мене, мати, не віддавати:
Було мене маленькою дитиною під червоною калиною поховати"[4]).

Тут одномірности віршів не додержано через риму, з котрою сполучається закінченість окремих моментів думки, з перевагою дієслівної рими, яка підкреслює ці моменти. Але, точніше кажучи, це не розмір пісень, бо він органично належить думам, і виник він в думах, як ми потім побачимо, під иншими впливами. Звичайно в думах рідко трапляються вірші однакові розміром: є вірші, більше як у сорок складів, і стоять вони часто поряд з віршами в сім, вісім складів, напр.:

(41) „Ей не з горя-біди мойму пану Барабашу схотілося на славній Україні з кумом Хмельницьким великі бенькети всчинати!
(13) Нащо б їм кролевські листи удвох читати"?

---

1) „Малорусскія думы и пѣсни", Лукашевича, 43.

2) Рукописний збірник народніх українських пісень.
„Малорус. дум. и пѣсн.", Лук., 15.
Чубинскій—„Труды статист.-этн. экспед. въ Ю.-З. край", V, 564.

(6) Не лучче б їм із Ляхами,
(7) Мостивими панами,
(15) З упокоєм хліб-сіль вічниї часи уживати"?
(Дума про Хмельницького та Барабаша)[1].

Часом вірш з двадцяти складів стоїть поруч з десятискладовим, і цей останній з пятискладовим і чотирьохскладовим:

(20) „Да став же брат найменший, піший піхотинець, з байраків прибігати,
(10) Став віти тернові знахожати:
(5) У руки бере,
(4) К серцю кладе,
(7) Словами промовляє
(7) І сльозами ридає".
(Дума про трьох братів азовських)[2].

Кожний вірш думи, який-би він не був розміром, має на собі один ритмічний наголос.

Через це зрозуміло, що в віршові думи нема стіп, бо кожний з них відповідає окремій стопі[3]). На поміч наголосові, щоби більш виразно відрізняти один вірш від другого, являється рима; до того-ж та сама рима єднає часом по-над десяток віршів. Таким чином, в думах стопа ніби побільшена до вірша, чи, краще сказати, вона поринає у віршові, як в аглютинуючих мовах речення міститься в слові;—через це в віршові думи нема належної роздількости, зате він уявляє щось більш масивне, ніж звичайна пісенна стопа. Часом вірш думи побільшується до того, що ми маємо в йому цілком розвинену і закінчену думку, в чому легко переконатися з вищенаведених прикладів. Вірш цей сполучається з багатьома иншими віршами, здебільшого одноманітною ритмою; через це від ряду таких віршів лишається враження рівної біжучої говірки, котра приваблює увагу слухача не так зовнішньою будовою, як своїм змістом. Давно вже називають такий розмір ритмічною прозою, і справді, відсутність в йому дрібних одиниць звичайного віршового розміру і зовсім вільна будова наближають його до натхненної мови оратора, котрий непомітно для самого себе відчув в своїм слові ритмічний лад. Само собою зрозуміло, що це такого сорту віршова міра, котра не може бути в цілковитій залежности від музичного ритму. Відомо, що всі думи співають на один голос, надзвичайно типовий, але з погляду музичного дуже немудрий[4]). Цей голос не що инше, як мелодійний речитатив, котрому надається експресія, відповідно змістові вірша, то жива і швидка, то спокійна і повільна. Крім того, використовуючи рухомість вірша, для котрого не обов'язкова відповідна міра частин, сполучених з одноманітністю музичного такту, виконавець думи

---

1) „Народн. южно-русс. пѣсни", Метлинського, 388.

2) „Записки о Южной Руси", Куліша, I, 35.

3) Думаємо про тонично-риторичну, а не тонично-метричну стопу, прийняту в літературній версифікації.

4) Про незначні варіянти цього голосу див. „Кіевская Старина", 1888 р. Липень Приложенія.

стає тлумачем вірша, надаючи йому того або иншого виразу, в згоді з настроєм свого власного почуття. Відсіль ліричний, палкий тон, котрий вносить особливу щирість в музичне виконання думи.

Таким чином, віршова форма думи цілком відповідає її внутрішньому ладові, що виявляє сама її назва. В думі проказується продумане оповідання про подію, і через це поетичний склад думи вимагає такого вірша, що безумовно був-би властивим думці, що озивався-б на всі її найменші вимоги.

Придивимось до цієї мови.

Ми бачили з попередніх прикладів, що в думах панує дієсловна рима, і що вона зробила свій вплив на будову вірша. Зрозумілий таким чином і її вплив на будову речення: закінчуючи вірш, вона закінчує і речення, котре набуває наслідком цього особливого вигляду, який зовсім відріжняє його від звичайного речення, де присудок не відсувається від підмету на самий кінець. Улюблена присудкова форма в думах—це присудок складний (сполучений) з дієсловами: мати, стати, могти, бути (останнє тільки в майбутньому часі та де-коли в 2 та 3 особі, однини, часу теперешнього).

„Ой рад би я до тебе прибувати,
Та не знаю, сестро, де тебе шукать уже мати“.
(Думи про сестру та брата)[1].

Можна було-б сказати просто: шукати,—рима не була-би порушена, але дієслово мати в цьому випадкові має більш стилістичне, ніж синтаксичне значіння.

Найчастіше вживається у складних присудках дієслово стати коло другого дієслова, незавершеного тривання:

„Стали сини до розума дохожати,
Стали собі молоде подружжа мати,
Стали свою матір рідненьку, вдову стареньку, зневажати“.
(Дума про вдову та трьох синів)[2].

Таким чином, дія, розширена до невідомих меж, обмежується, бо їй надається початочний відтінок.

Дієслово могти часом вживається в тому-ж розумінню, що і бути.

„Іди ти, мати, в свій дом пробувати:
Можем ми тебе за матку стареньку почитати“.
(Та сама дума).

Але здебільшого це дієслово у з'єднанню з би надає дії умовне значіння:

„Ой могла-б мене отцева—паніматчина молитва на Чорному морі рятувати,
Уже-б я знав, як свою матір шанувати, поважати“.
(Дума про бурю на Чорному морі)[3].

---

1) Рукоп. збірник нар. укр. пісень.

2) „Нар. южно-русс. пѣсни“, Метлинський, 345.

„Истор. пѣсни малор. нар.“, Антоновича і Драгоманова, I, 184.

Особливо улюблена форма присудку з 3-ою особою однини, тепер. часу помічного дієслова є с т ь, котре з'єднується не тільки по стародавньому з кон'юґованим дієприкметником на *л*, але і з теперішнім часом дійсного способу:

„Не є с т ь се нас шабля турецька п о р у б а л а,
Не є с т ь се нас пуля яничарська п о с т р е л я л а,
А є с т ь се отцева і паніматчина молитва п о к а р а л а".
(Дума про смерть трьох братів) [1].

„Се є с т ь давній бідний невольник, Кішка Самійло, із неволі у т і к а є".
(Дума про Самійла Кішку) [2].

За допомогою є с т ь в обох прикладах присуд висунуто на перший план: одною частиною його речення починається, а другою закінчується.

Звичайно складові частини складного присудку в реченні роз'єднані: між ними стоїть підмет з другорядними частинами речення. Не можна не бачити в цьому нахилу замкнути думку в одно суцільне речення.

Особливо виразно цей нахил знати в реченнях складних.

„Рука наша не з д і й м е т ь с я,
Серце наше не з о с м і л и т ь с я,
Булатна шабля не й м е тебе, найменшого брата, р у б а т и".
(Дума про трьох братів Азов.) [3].

Перед нами три речення і три присудки, бо кожен з особистих дієслів має зміст тільки коло свого підмета. Але всі ці дієслова тягнуть до одного осередку—до неозначального способу, котрий єднається з кожним з них, як необхідний момент думки і мови; через це ми маємо не три незалежних речення, але одно сполучене, особливого, штучно—риторичного строю, з висунутим центром мови, котра через це уявляє з себе витриману єдність думки.

З тої самої логичної основи виходить і особливий нахил до вживання сполученого речення, в котрому одноманітні повторювані частини зв'язуються звичайно одним вузлом. Сполучене речення ми бачимо у всіх тих випадках, коли треба з'ясувати річ зо всіма її ознаками та особливостями чи оповісти про яке явище в послідовному порядкові моментів.

Зустрічаються сполучені речення значних розмірів:

„І вже мені не честь, не подоба, по ріллям спотикати,
Жовтих чобіт каляти,
Дорогії сукні пилом набивати,
А хочеться мені, мати,
Піти під город Тягиню гуляти,
Слави—лицарства добувати".
(Дума про Івана Коновченка) [4].

---

1) „Сборникъ украинскихъ пѣсенъ", Максимовича, 1848 р., 18.
2) Ibidem, ст. 47.
3) „Запорожская Старина", Срезневського, I, 53.
4) „Украинскія народныя пѣсни", Максимовича, 1834, I, 53.

Часом у формі одного сполученого речення розгортається широкий малюнок. Так, в одному з варіянтів думи про Івана Коновченка весь вчинок героя висловлено в формі сполученого речення, в котрому міститься 14 дієслівних присудків.

„Тогді ж то Івась Удовиченко, як од Хвилона, Корсуньского полковника, благословение принімав,
Сам на доброго коня сідав,
Міждо козацькими табурами пробігав,
Шлик із себе скидав,
Хрест на себе злагав,
Отцеву й матчину молитву споминав,
Із усяким козаком сердечне прощение мав,
Старого козака рідним отцем узивав,
На турецькі табури пробігав,
Турецькі намети поперевертав,
Турок п'ятьдесят під міч узяв,
Дев'ятеро живцем ізв'язав,
Перед Хвилона, корсунського полковника, в намет приставляв" [1]).

В граматичних прикметах сполученого речення міститься значна стилістична особливість українських дум. Маємо на увазі велике число в мові дум всяких синонімів, котрі входять в склад сполученого речення. Найбільше в думах дієслівних синонімів. Вони вимальовують всі відтінки дії або збільшують її ідею остільки виразно, що вона робиться для свідомости не тільки очевидним, але і необхідним фактом. Такі, наприклад, дієслівні синоніми у виразах: прохали та благали, знає-відає, плаче-ридає, біжить-підбігає, живе-проживає, кляне-проклинає, квилить-проквиляє, грає-вигравае, або в такій строфі:

„Отець да й мати старшого сина кляне проклинає,
Із очей зганяє,
Середульшого сина штить, жалує, поважає,
За гостя принімає".

(Дума про втікання трьох братів із Азова) [2]).

Не так часто вживаються синонімичні речівникі та прикметники: срібло-злато, куми-побратими, кайдани-залізо, (молитва) отцева-матчина, (душа) козацька-молодецька. Але тим часом дієві особи завжди малюються в думах потрібною кількістю пояснюючих слів і, так званих, додатків, напр.:

„Лях Бутурлак,
Клюшник галерський,
Сотник переяславський,
Недовірок християнський".

(Дума про Самійла Кішку) [3]).

---

1) „Нар. южнор. пѣсни", Метлинського, 419—420.
2) „Ист. пѣс. малор. нар.", Антон. і Драгом., I, 113.
3) „Малор. дум. и пѣсни", Лукашевича, 15.

Ще рідше трапляються синонімічні прислівники: рано-пораненьку, мало-трохи-небагато, тяжко-важко, смутно-жалібно і т. и. Проте час та инши обставини, в супроводі яких одбувається дія, завжди подаються в думах найточнішим способом. Ось приклади:

„Три брата рідненькі,
Як голубоньки сивенькі,
Із города, із Азова, з тяжкої неволі, у землю християнську, до батька, до матері, до роду утікали“.

(Дума про трьох братів Азовських) [1]).

„Робилося те діло в суботу, проти воскресення, по заході сонця“.

(Дума про Івана Коновченка) [2]).

„Як од Кумівщини та до Хмельнищини,
Як од Хмельнищини та до Брянщини,
Як од Брянщини, да й до сего ж то дня,
Як у землі кралевській да добра не було“.

(Дума про повстання козаків за Хмельн.) [3]).

Тон виписаних уривків суто-історичний і, сказати-б, документальний. В багатьох думах ця документальність доходить до того, що здається, ніби де-які фрази цілком взяті з якої-небудь історичної пам'ятки. Напр., в думі про Семена Палія Мазепа

„до короля шведського такі речі промовляє:
„Королю Шведський, добродію, найясніший мій пане“ [4]).

Слова Мазепи ніби-то внесені в думу з його офиціяльного листа до короля шведського.

Цей, можна сказати, історичний реалізм в змалюванні явищ життя надає в багатьох випадках мові дум прозаїчну реальність, котра звичайно буває в діловій мові письменника, що обмірковує та виправляє кожну фразу свого твору згідно з вимогами граматичної логики. Особливо різко виступає прозаїчний лад мови при наростанню її, коли необхідно буває повторити ті чи инші слова і вирази, щоби відкинути всяку непевність в розумінні того, що сказано вище.

Ось один з багатьох прикладів:

„Ой на Чорному морі,
На білому камені,
Ой то там сидить ясен сокіл-білозерець...
На святеє небо, на Чорнеє море іспильно поглядає,
Що на святому небі, на Чорному морі, не гаразд починає:

---

[1]) Ibidem, I, 106.
[2]) „Кіевскій Телеграфъ“, 1875, № 59.
[3]) „Зап. о Южн. Руси“, Куліша, I, 56.
[4]) Максимович, „Сборн. украинс. пѣсенъ“, К. 1849 р.

На святому небі усі звізди потьмарило,
Половина місяця у тьму уступило,—
На Чорному морі не гаразд починає:
Ізо дна моря сильно хвиля встає,—
Судна козацькі, молодецькі на три части розбиває".

(Дума про бурю на Чорному морі) [1]).

Знати силкування думки виразно вказати на те, що відбувалось на небі і на морі.

Після загальної уваги, що і там і тут „не гаразд починає", йде розмежування, що саме відбувалось на небі і що на морі,—розмежування, котрим і поясниється саме повторення придатків прислівникових місця.

Той самий прозаїчний лад чується в уживанні побічних речень. Вони часом скупчуються так рясно, що переходять далеко за межі необхідности.

Речення без сполучників трапляються рідко; навпаки, навіть незалежні речення наділяються сполучниками, за допомогою котрих звичайно з'єднуються побічні речення з головними, напр.:

„Як іде український козак, то й корчму минає,
А жид вибігає,
Та українського козака за чуб хватає".

(Дума про повстання козак. за Хмельн.) [2]).

„А як то був жид Янкель,
То він коло школи похожає,
Та по школі плаче-ридає".

(Ibidem).

Відношення побічнихъ речень до головних не зовсім подібні до тих, які ми бачимо в звичайнім реченні. Трапляється частенько, що вони зовсім не стоять в безпосереднім зв'язку з головними реченнями, напр.:

„А сребро-злато на три части паювали:
Первую часть брали,
На церкви накладали,
На святого межигорського Спаса,
На Терехтемировський манастирь,
На святую січовую Покров давали,
Котрі давнім козацьким скарбом будували,
Щоб за їх, встаючи і лягаючи, милосердного Бога благали".

(Дума про Сам. Кішку) [3]).

В думах далеко частіше трапляється, так звана, інверсія, ніж у звичайних піснях. Порівняємо такі синтаксичні побудовання:

„Єсть у мене Іван Луговський,
Котрий у мене дванадцять літ за джуру пробував,
Всі мої козацькі звичаї познав".

(Дума про смерть Б. Хмельницького) [4]).

---

[1]) „Записки юго-западнаго отдѣла И. географич. об-ва", І, 3.
[2]) „Истор. пѣсн. малор. нар.", Ант. і Драгом., II, 25.
[3]) „Малор. думы и пѣсни", Лукашевича, 26.
[4]) „Народныя южно-русс. пѣсни", Метлинського, 397.

Тут головне речення з'єднано з побічним звичайним способом.

„Котрий чоловік отця свого, матір штить—поважає,
Тому Бог во всякий час помагає".

(Дума про вдову та трьох синів)[1]).

Тут з головного речення посередній додатокъ (чоловікові) пересунуто в додаткове, де він являється вже підметом.

„А котрий чоловік отцеву і матчину молитву штить—поважає,
То отцева—матчина молитва зо дна моря винімає".

(Варіянт тої самої думи)[2]).

Тут підмет головного речення зробивсь прямим додатком побічного. котре теж утворилось з посереднього додатку речення головного, як і в попередньому прикладі.

„Як почали друзі, панове—молодці, жидів та ляхів з України згоняти,
Та в котрого не було драної, невірної кожушини,
То й той надів жидівські кармазини".

(Дума про повстання козаків за Хмельницького)[3]).

Сполучник **то** повинен був-би стояти з початку другого віршу, але замісць **то** стоїть **та** для зв'язку з першим побічним: причина в тому, що головне речення відріжнено від зрівняного з ним побічного другим побічним, що входить в головне теж способом інверсії. Таких прикладів в думах безліч, але ми випишемо ще один для того, щоб вияснити для себе стилістичну вагу такого складу речі.

„Де були в полі стежки, доріжки,
Волоськими головами повимощував;
Де були в полі глибокі долини,
Волоською кровью повиповнював".

(Дума про похід Хмельницького в Молдаву)[4]).

Вихідною точкою думки був намір висловити, що **всі** „стежки і доріжки повимощував"; через це побічне речення ставиться на перший план, прямий додаток головного речення атрофується, перетворюючись в суб'єкт побічного, від чого побічне дістає більшу незалежність і виразність. Очевидячки, в цьому і міститься причина широкого розповсюдження в думах інверсії та аналогичних з нею зворотів мови.

Само собою розуміється, що постійне вживання складних речень, що переповнені реченнями побічними і всякими пояснюючими словами на зразок описових вирязів (**словами промовляє**, **сльозами ридає**, **добре дбає**), задержує течію мови. Вона робиться тягучою, і, що особливо важно, цілком відповідає логичним вимогам думки, котра прямує до виразу всебічнього, закінченого. Через це в думах панує, так звана, періодична мова. Зустрічаються часто зразкові періоди, ніби складені відповідно до

[1]) Ibidem, 354.
[2]) Ibidem, 394.
[3]) „Истор. п. малор. нар.", Ант. і Драгом. II, 26.
[4]) „Нар. южн.-рус. пѣсни", Метлинського, 394.

всіх приписів риторичної науки: тільки непідроблена щирість, властива народньому слову, примушує вірити, що ці періоди утворив народ, а не написала рука досвідченого стиліста.

Щоб не губитись в масі матеріялу, для пояснення нашої думки випишемо скілька віршів із думи про сестру та брата.

Зміст її дуже простий.

Сестра просить брата, щоби він одвідав її на чужій стороні. Брат відмовився, через те, що він живе

„За темними лугами,
За широкими полями
За бистрими ріками".

Знову чутно голос сестри, що слізно проказує:

„Прибудь же ти до мене:
Темниї луженьки ясненьким соколоньком перелити,
Широкиї поля малим-невеличким перепелоньком перейди,
Бистриї річеньки і озера білим лебедоньком перепливи,
Сядь-пади у моїм дворі сивим голубоньком,
Головку склони,
Жалібненько загуди,
Нехай я буду вихождати,
Ой по голосу познавати,
І на хліб, на сіль закликати,
І на здоров'я тебе, брате, буду питати".

Брат знову відмовляє:

„Пойди ти, сестро, до тихого Дунаю,
Возьми ти, сестро, піску у білу ручку,
Посій ти, сестро, на каменю:
Коли той буде пісок на білому камені зіхожати,
Синім цвітом процвітати,
Хрещатим барвінком біленький камень устилати,
Разними красними цвітами украшати:
Тоді, сестро, буду до тебе в гості прибувати,
Твого життя при бідности доглядати".

Тоді зрозуміла сестра, що ніколи вже не побачить вона брата,—і ось виливає вона своє горе в жалібній скарзі на безпритульне становище своє серед чужих людей:

„Як у нашого отця тай матки,—говорить вона,—пили та їдали,
Тоді нас і куми, і побратими добре знали,
А як нас пришибла недобра година,
Одцуралася нас близькая і далекая, вся названая сердешная родина!
Тяжко, каже, братіку...
Як птиці пернатій в чистім полі без древа ночувати,
Як тяжко та важко живій рибі без води проживати,

Як тяжко та важко білий камень з сирої землі проти себе ізняти:
Ой, так тяжко та важко на чужій стороні без кревної родини помірати [1]).

Гадка про те, що брат не може перемогти перешкод, котрі лежать по дорозі до сестри, висловлена в алегоричній формі вчинків, котрі мусить зробити сестра, щоби переконатись в своєму безпорадному становищу. Перший вчинок сестри творить умови для слідуючого за ним, котрий в свою чергу складає умову для останнього. Ми маємо, таким чином, доладній послідовний період, в котрому всі частини сполучені в тісному і неподільному зв'язку між собою, і одночасно кожна з них уявляє зовсім закінчене ціле. В остаточних словах сестри ми маємо період, так званий противительний з правильним чергуванням підвищення й пониження, з котрих кожне розкладається на дві частини, при чому цілий ряд сінонимичних визначень в останній частині побільшує враження головної думки,— а також порівнюючий період, не гірший від попереднього красою та виразністю малюнка, повнотою і закінченістю виразу.

Вся ця дума має в собі цілий ряд узагальнень, що викликають в чуттю слухачів міркування про долю людей, закинутих на чужу сторону, про самотність та гірку долю їхню далеко від свого роду-племени. Від народньої української думи—віє самою думою співця, котра привертає слухачів до міркування, задуми. Частенько в самому кінці думи співець перериває нитку свого оповідання, щоби висловити свою думку. В одній думі родинного змісту мова йде про те, що „лихий отчим" вигнав з хати свого пасинка. Зтиснувши серце, скорилася недолі його рідна мати. Пішов козак на чужу сторону, оженився там, але думка про матір не кидала його. Їде він в рідний край, щоб навідатись до старої матери.

Далі провадимо словами думи:

„Став вторий отець—названий на зустріч його вихожати...
От-же то, панове—молодці, як же то Господь чоловікові привів,
Що з чужої сторони далекої прибував,
Свою матір старую при смерти заставав!
Скоро його стара мати на божій постелі вздріла,
На своє лице християнське хрест собі положила:
„Чого-ж я бажала, того і дождала,
Сина свого при смерти в вічі повидала"! [2])

Часом на самім початку думи співець висловлює загальну думку, котру потім розгортає в послідовній течії оповідання. Так починається, наприклад, дума про родинне життя козака:

„Не один козак сам собі шкоду шкодив,
Що від молодої жінки у військо ходив" [3]).

Часом дума починається питанням, в якому, власне, і криється основна її думка. Такий, наприклад, початок думи про повстання козаків після білоцерківського миру:

---

[1]) „Записки о Южной Руси". Куліша, І, 24, 28.

[2]) Чубинський, V, 849—850.

[3]) „Зап. о Юж. Р.", Куліша, І. 215.

„Ой, чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький починав,
Що із ляхами, із мостивими панами, у Білій Церкві замирив"?[1])

Иноді зараз таки за питаннями йде й відповідь.

Так, в думі про Семена Палія, царі та князі, поз'їздившись в городі Лебедині,

„Великим дивом дивовали,
Один до єдиного словами промовляли:
„Про що то, панове, у землі християнській не стало порядку ставати?"
—„Про то, панове, що стали проклятиї бусурмане християн братами називати."
—„Хто ж теє зачинав?"
—„Начинав теє проклятий Мазепа"...[2])

Розмисел царів та князів („великим дивом дивовали") змальовано в самому процесі його виразу, себ-то в нараді їх між собою.

Взагалі в думах дієві особи змальовуються людьми, що міркують, розважають.

„Став Алкан-паша дорогі напитки пити-підпивати,
Стали умисли козацьку голову клюшника розбивати"...
(Д. про Сам. Кішку)[3]).

І потім йде змальовання самих умислів. Співець любить зазирнути в душу своїх героїв:

„Зажурилася Хмельницького сідая голова,
Що при йому ні сотників, ні полковників нема:
Час приходить умірати,
Нікому поради дати!"[4])

Так починається дума про смерть Богдана Хмельницького.

Думку про смерть виводить співець з душі самого Хмельницького. Ця думка і єсть імпульс для всієї козацької ради, про котру оповідається в думі.

Не завше спокійно думають герої дум. Навпаки, в їх гаданнях здебільшого прохоплюється гаряче почуття. Не завше спокійний і співець, коли оповідає про своїх героїв. Він приймає занадто жваву участь в долі їх. Він радіє, коли вони тріумфують і страждає, коли вони гинуть. Той і другий настрій примушує його відступити від звичайної мови.

Иноді співець ніби не знаходить слів для вислову почуття, котре гнітить його героїв, і тому являється мимоволі у нього той зворот речі, котрий в підручниках риторики відомий під назвою фигури мовчання. Ось як змальовує він, наприклад, смерть в степу одного з трьох братів, що втекли з азовської неволі. Змучений втікач

„До Осавур-могили прибуває,
На Осавур-могилу зіхожає,

---

[1]) Ibidem, I. 51.
[2]) „Сборникъ украинскихъ пѣсенъ", Максимовича, 1849 р.
[3]) „Малор. дум. и пѣсни", Лукашевича, 19.
[4]) „Сборн. укр. пѣс.", Максим., 1849 44.

Там собі безпечне дев'ятого дня спочивок має,
Дев'ятого дня з неба води-погоди вижидає".

На дев'ятий день прийшлось йому „на безводді, на безхліб'ї погибати:

„Дев'ять день,—каже він,—хліба в устах не маю,
На безводді, на безхліб'ї погибаю...
Тут теє промовляв"...

Не стало слів у вмираючого, і співець поспішає оповісти про самий момент смерти:

„Не чорна хмара налітала,
Не буйні вітри віпули,
Як душа козацька-молодецька з тілом розлучалась" [1]).

Але співець не обмежується зовнішніми подробицями малюнку: він вводить в нього самого себе, власний свій настрій. Тяжко уявити йому самітну смерть козака, котрого не оплакали батько та матір, і ось він, в другому варіянті тієї самої думи, утворює похоронне голосіння власної душі своєї в сумному куванні „сивої зозулі", котра:

„Прилітала,
Да у головах сідала,
Да жалібно закувала:
„Ой голово-голово, козацькая-молодецькая!
Се-ж ти ні допила, ні доїла,
А ні хороше не сходила...
А довелося валятися,
Звіру—птиці на поталу податися"! [2])

Взагалі в думах ми часто зустрічаємо ліричний вислов почуття самого співця в формі, так званих, звертань, котрі він робить або просто від себе, або-ж від своїх героїв. Особливо енергійні звертання, викликані загальною картиною краю, в котрій одбувається дія:

„Земле польська, Україно подольська!
Та вже тому не річок і не два минає,
Як у християнській землі добра немає" [3]).

Так звертається співець до краю, змученого лихоліттям в час війни, щоби розказати потім про нові лихоліття, викликані повстанням козаків за Богдана Хмельницького.

„Ти, земле турецька,
Віро бусурманська,
Ти, розлуко християнська!
Не одного ти розлучила з отцем, з матір'ю,
Або брата з сестрою,
Або мужа з вірною жоною" [4]).

---

[1]) „Зап. о Ю. Р.", Куліша, I, 39.
[2]) „Записки югозападнаго отдѣла географич. об-ва, I; Матеріалы. 10".
[3]) „Ист. п. малор. нар.", Ант. і Др., II, 25.
[4]) Ibidem, I, 89.

Тут настрій співця висловлють невольники, що бідують на каторзі турецькій. Фактичного змісту в цій думі нема. Стогін невольників—ось її зміст, і це не тільки стогін, але і прокльони ненависній їм турецькій землі. За прокльонами йде молитва, котра проказується від особи співця, хоча безпосередньо вона зв'язана з прокльонон, складаючи ніби продовження слів невольників.

„Визволь, Господи, невольника з неволі
На простиї дороги,
На ясні зорі,
На руський берег,
На край веселий,
Між мир хрещений“ [1]).

Глибоко симпатичний співцеві цей мир хрещений, цей край веселий, котрий зветься в думах руським краєм, иноді козацькою землею, найчастіше славною Україною.

Але співець дивиться на свій край журними очима. Безкрайною рівниною стелються перед ним степи широкі, де гуляють вітри буйні або-ж сунуть тумани сиві. По цих степах ростуть трави зелені та синіють могили високі. Иноді палають в цих степах пожари ясні, і тоді знайти траву можна тільки по берегах степових річок, повз які тягнуться очерети воздобні і навіть луги темні. Прорізані степи балками глибокими та байраками зеленими, котрі вкриті тернами густими. Живуть у степах вовки сіроманьці та орли-сизокрильці. На цих степах відбуваються бойовища між козаками та турками або татарами. Ось перед нами козак—нетяга, на прізвище Голота, котрий

„Не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота...
На козакові шапка-бирка,
Зверху дірка,
Травою пошита,
Вітром підбита:
Куди віє—туди і повіває,
Козака молодого прохоложає“.

Він побиває татарина на полі килиїмськім і висловлює побажання, щоби воно

„Літо й зіму зеленіло“

за те, що його

„при нещасливій годині сподобило“.

Тішиться козак, але була-б сумною його доля, коли-б удалось татаринові

„Живцем його у руки взяти,
Да в город Килію запродати“ [2]).

---

[1]) Ibidem, I, 90, 91.

[2]) „Зап. о Ю. Р.“, Куліша, I. 17.

Не смерти боїться козак, а неволі турецької: тільки в неволі, серед щоденних катувань на каторзі, він доходить до одчаю. Тоді він благає сокола ясного, щоби він подав звістку про нього батькові та матері:

„Перед ворітьми мого батька й матері,—каже він,—сядь-пади,
Жалібненько проквили,
Ще моєму батькові і матері більшого жалю завдай,
Та нехай мій батько добре дбає,
Скарби збірає,
З тяжкої неволі турецької викупає“ [1]).

Сокіл в думах не тільки вістник, але і символ вільної душі козацької. В одній думі говориться, що молоде соколя попало в неволю: заплутали його там в срібні кайдани, а біля очей повісили дорогі перли, себ-то оточили роскішними принадами, що траплялося не раз із бранцями, які переймали бусурманську віру, і особливо з бранками. Довідався про це старий сокіл від орла—брата...

„На город-царьгород налітав,
На валу сідав,
Жалібно квилив—проквиляв...
То соколя зачувало,
Смутно ся мало,
Головку склоняло
І крилечка опускало“.

Щоб розвіяти його тугу, турки зняли з нього і кайдани й перли. Тоді

„Сокіл налітав,
Та на крила взяв,
Та на високу висоту підносив...
„Ей, соколя моє, бездольне, безродне!
Лучче ми будемо по полю літати,
Та собі живности доставати,
А ніж у тяжкій неволі, у панів, проживати:
Ей то-ж то у панів слава, що їсти і пити,
Та тільки неволен світ по світу походити“ [2]).

Цей вільний світ і був для козака принадою, що вабила його в степі широкі. Там він дихав повними грудьми, там він відчував своє право людини жити, поки живеться, поки вона переконана, що в житті не все ще загублено. Він знав, що єсть у нього в рідні́м краю отець та ненька-старенька та сестриці-жалібниці, та родина кревная, сердешная, що подбають про нього за годину лихої, бо

Як то б'ється птиця об птиці,
А родина об родині:
Ой то так б'ється отець і мати об своїй кревній дитині“ [3]).

---

[1]) „Ист. п. мал. нар.“, Ант. Драгом., І, 95—96.
[2]) „Зап. о Ю. Р.“, Куліша, І, 18.
[3]) Ibidem.

Знав він також, що не лишить його в біді товариство кревне та сердешне. З цим славним, войним людом звик він

„Неприятеля під ноги топтати",

Щоб

„слави—рицарства достати,
За віру християнську одностайно стати [1]),

а в години спочинку

„пити і гуляти,
Хорошії мислі мати" [2]).

Одною з цих думок, заповітною мрією його життя, було вмерти серед цього люду.

Тільки в цьому разі міг він сподіватись, що слава його

„Не вмре, не поляже",

через те, що „лицарство козацьке всякому розскаже" [3]),—розскаже воно про те, як загинув козак, як його поховали. Заспокоїться бідна мати, коли довідається, що сина її по козацькі поховали, що самі козаки висипали й могилу йому,

„Шаблями, наділками суходіл копали,
Шапками, приполами персть вибірали,
І могилу насипали,
В семип'ядні пищалі гримали,
У сумерки жалібно вигравали,
Славу козацьку вихваляли [4]),

а після похорону

„цвіленькими, сухенькими військовими сухарцями поминали" [5]).

Буде вона

„козакам хустки і рушники шиті давати,
По церквам і по манастирям служби й панахиди нанімати,
Заразом по своєму синові похорон і весілля одбувати",—

буде вона

---

1) „Малорусск. и червонорусскія думы и пѣсни", Лукашевича, 36.

2) „Зап. о Юж. Руси", Куліша, І. 13.

3) Ibidem.

4) Ibidem, 56, 57. „Висока могила" була звичайним атрибутом козацького похорону, про що свідчить відомий автор віршів Климентій, що жив на початку XVIII ст.:

„Звычаи козацкіе в тыхъ ричахъ бываютъ,
Же въ поляхъ кладутся и могилы высыпаютъ,
Того ради, же въ войскахъ бывали и въ полю
Изъ неприятелями на потычкахъ въ бою,
Же бъ и по смертех щирость ихъ не зяпомынанна.
Дабы хвалебно людмы честьными вспомынанна".

Основа, 1861 р., Січень, 207.

„Записки Ю.-З. отдѣла географич. об-ва", I, 21.

„крамні платки купувати,
Та лирникам дарувати“ [1]),

щоб вони сина її поминали.

Таке було життя в степовій Україні, котра ближче лежала до славного Запоріжжа—осередку боротьби козацтва з мусульманським світом. Багато було в цьому житті поривань та захоплень, вабило воно до себе славою героїчних вчинків, давало воно почуттю волі та незалежности повне задоволення. Але бракувало йому міцних підвалин, культурного побуту, бракувало тої повноти та затишку, котрі бувають наслідком родинного щастя, родинних радощів. І справді, ми не бачимо в думах, так званих, любовних мотивів, котрі займають, як відомо, показне місце в звичайних побутових піснях. Есть в козака сестра та мати, котрі виряжають його в похід, котрі побиваються в розлуці за ним, про котрих сам він думає в поході. Але ніколи не згадує він про дівчину, кинуту в рідному селі, про кохану жінку та дітей. Не міг не почувати він утрати тої втіхи життя, що припадає на долю простих смертних, що не мають ні мужности, ні слави героя. Не міг не почувати цього і співець, котрий ставився до родинного огнища з почуттям святої пошани:

„Де муж з жоною живе-проживає,
Там святий Миколай на радість ухожає“ [2]).

На цій родинній основі співець будує всю драму козацького життя: і боротьбу козака з матір'ю, котра благає його лишитись удома, і самітнє бурлакування його далеко від роду—племені, і невдачі його, коли забув він отцеву й матчину молитву, і передсмертні хвилини його життя, коли він просить товаришів своїх, щоб вони „тіло його поховали, звірю—птиці на поталу не дали“.

Звідси глибоко скорботний, елегійний тон, котрим переняті думи про походи козака в степу. Жалощі, плач, складають, сказати-б, органичну прикмету самої фразеології цих дум, в котрих звичайно сестра брату словами промовляє, слізно ридає, козаки жалібно виграють, славу козацьку вихваляють.

Ті самі жалощі в царстві птахів та тварин: голуб жалібно гуде, жалю завдає, орли та волки квилять—проквиляють. В змальованню природи панують суворі, темні кольори: „нічка темная, хмари темні, луг темний, ліс темний, тумани сиві, голуб сивий, кінь вороний і сивий, зозуля сивая і сизая, орел сизий, вовк сірий, сіроманець“. Всі ці образи входять в склад порівнань з явищами людського життя, при чому в думах частенько вживається, так зване, негативне порівнання, незвичайне в побутових піснях:

„Не сива зозуля закувала,
То вдова (мати) заплакала (або) розмовляла.“
(Д. про матір—удову та трьох синів) [3]).

---

[1]) З рукописного збірника українських нар. пісень.
[2]) „Народн. южно-русс. пѣсни“. Метлинського, 355.
[3]) Ibidem, 352.

„Не сизі орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали“
(Дума про невольників)[1]).

Иноді порівнання розростається в алегоричне змалювання сумної події, що являється в свідомости особи, про котру йде мова, спершу в вигляді чогось невиразного, а потім зо всією виразністю невблаганної правди. Сниться, наприклад, удові сон чудний-пречудний, дивний-предивний, ніби то син її в поході женився, поняв собі туркеню чужоземку[2]). Вона

„В чорному оксамиті ходить,
Білими підбойками підбита,
Силу грошей має;
Ліку їх не знає,
Горда, пишна,
Панщини не робить,
Цареві, королеві головки не склонить“.
(Дума про Ів. Коновченка)[3]).

Довго не догадувалась вдова про значіння цього фатального сну, поки товариш її сина не сказав їй гіркої правди, що син її:

„Поняв собі панянку —
У чистому полі могилу-землянку:
На могилі трави зелененькі
І цвіти біленькі“.[4])

Тоді бідна мати

„Як стояла,
Так упала,
Світа божого не ввидала“.[5])

Зближення смерти з шлюбом і могили з нареченною або з жінкою уявляє, як відомо, одно з загальних місць в народній поезії, як московській, так і українській, але в думах воно розвито з такими подробицями, котрі ясно вказують на нахил співця находити в гіркому, пекучому почутті особливу своєрідну втіху.

Инший настрій бачимо ми в думах про боротьбу козацтва з „ляхами, мостивими панами“. Широким історичним пензлем змальовує співець цю братовбивчу боротьбу двох споріднених племен, котрі далеко розійшлись між собою в соціальному та релігійному напрямку—боротьбу двох світоглядів, двох ладів життя—шляхетсько-аристократичного і народньо-демократичного. „Уже-ж ми тепер, говорять козаки, ні в чому волі не маєм“, бо „всі шляхи, і торги, і церкви, і ріки козацькі жиди зарандовали, а пани—ляхи

---

[1]) „Сборникъ украискихъ пѣсенъ“, Максимовича, 1849, 10.
[2]) „Малор. и червонорусс. думы и пѣсни“, Лукашевича, 45.
[3]) „Кіевскій Телеграфъ“, 1873, № 59.
[4]) „Нар. южнор. пѣсни“, Метлинського, 424.
[5]) „Кіевскій Телеграфъ“, 1873, № 59.

„Великую станцію вимишляли,
Од козацьких, од мужицьких комор ключі одбірали".
(Дума про повстання козаків після білоцерковського миру і
про вигнання жидів-арендарів з України). [1])

Порядкували вони чужим добром, як своїм власним, не зупиняючись навіть перед зневагою родинної чести жінок козацьких. І ось урвався терпець народній, і кров пролилась цілими потоками, що підмили самі підвалини польської держави.

На чолі руху став, як відомо, Богдан Хмельницький. Він змальований у думах, як проводирь досвідчений та енергійний. Він пише листи, робить заклики до народу, дає козакам порядки козацькі. Відносини його до козаків самі щирі та сердечні: вони для нього діти, друзі-небожата [2]), він для них батько козацький [3]). Думу думає він потайно від усіх:

„Тільки Бог святий знає,
Що Хмельницький думає-гадає".
(Дума про похід у Молдавію) [4]).

Але до замислів батька свого козаки ставляться з повним довіррям. Вони стоять перед ним як малиї діти. Вони звертаються до нього з побажаннями:

„Дай, Господи, щоб ми з твоєї голови пили і гуляли,
А неприятеля під нозі потоптали,
А віри християнської на поталу в вічний час не подали".
(Дума про Хмельницького та Барабаша) [5]).

Без найменшого милосердя ставиться сам Хмельницький до ворогів свого краю:

„Од сна уставайте, —наказує він козакам,—
Руський отченаш читайте,
Ляхів, мостивих панів, у пень рубайте,
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішайте".
(Дума про Хмельницького та Барабаша) [6]).

Під безпосереднім вражінням тріумфу козацької зброї над польською в думах про Хмельницького виразно пробивається сатиричний тон.

Співець відтворює щоденні сцени життя, в котрих виразно виступають перед нами типові риси поляка та еврея. Той і другий не криють свого презирства до козака і в той же час почувають в ньому присутність бунтарської сили, котра що-хвилі може пробитись нестримною повіддю. Вони з підозрінням стежать за кожним його рухом, неясно розуміючи, що живуть

---

[1]) „Зап. о Ю. Р.", Куліша, I, 53. Ibidem, 56—65; „Сборникъ украинскихъ пѣсенъ", Максимовича, 1849 р. 74.

[2]) „Зап. о Ю. Р.", Куліша, I, 54.

[3]) „Сборн. укр. пѣс.", Максим., 1849 р., 75.

[4]) „Украин. народ. пѣсни", Максимовича, 1834 р., 40.

[5]) „Истор. п. малор. нар.", Ант. і Драгом., II, 15.

[6]) „Нар. южно-русс. пѣсни", Метлинського, 938

ніби на вулкані і дихають загуслим, задушливим повітрям, котре мусить вибухнути громовою зливою... Але ось надійшла громовиця. Сцена міняється. Метушливо кидаються з одного місця в друге жиди: і страхополох **Оврам**, у котрого

„Був невеликий крам —
Тільки голки да шпильки —
Що ходив по-за Дніпром да дурив козацькі жінки" [1]),

І богомільний Лейба, котрий „біжить,
Аж живіт дріжить,
Як на школу погляне,
Його серце жидівське зів'яне", — [2])

і **Сруль**, і **Гершко**, і **Шмуль**, і **Іцик**, котрий взяв свій **бичик**, щоби „коні поганяти

Да од пана Хмельницького утікати" [3]).

Проклинають вони рабина Мошка за те, що брав

„На Вкраїні одкупу не потрошку" [4]).

Разом з жидами біжать і поляки, і вони

„Догадливі бували,
Усі по лісах, по кущах повтікали" [5]).

З почуттям довершеної помсти посилає співець на здогін втікаючим ворогам глузливе слово докору і зловтішного сміху.

Але, „не всуе поляки", як каже пізніший літописець „жалѣючи утраты Украины, раемъ свѣта польскаго ее наричаху и провозглашаху" [6]). Багато разів потім вони верталися назад і знову „счинилися великі войни на Вкраїні" [7]), як за життя Хмельницького, так і по смерти його. Сам Хмельницький не рішив завдання свого з тими широкими вимогами, що поставив йому народ—не всі здобули волю, не всі стали козаками. З самого козацького гурту почали виділятись **дуки-срібляники**: це були свої хатні **пани-ляхи**, котрі почали пориватись поневолити не тільки поспільство, але й рядове козацтво. Велося, таким чином, життя, **смутками** та **печальми** переповнене. Не було в краю сили, котра могла-б розірвати це зачароване коло, де пригнічені, спіраючись на піддержку, що діставали не з народнього осередку, часто перетворялись в гнобителів, які зрозуміли, що вся вага справи не в народі, а в сторонніх впливах, ворожих народньому ідеалові. Самий ідеал цей не було поставлено на ґрунт правового порядку, забезпеченою матеріяльною силою, котрою звичайно володіє держава.

До 1775 року жила ще запорожська Січ, котра була трохи подібна до цієї матеріяльної сили,—і ось народ утворює на цій, можна сказати, хи-

---

1) „Зап. о Юж. Руси", Куліша, I, 60.
2) Ibidem, I, 228.
3) „Историч. пѣсни", Ант. і Драгом., II, 27.
4) Ibidem, II, 28.
5) Ibidem, II, 112.
6) „Лѣтопись", Величка. Передмова до I-го тому.
7) „Истор. пѣсни малор. нар"., Антоновича і Драгом., II, 10.

мерній силі фантастичний образ запорожського гетьмана, оборонця бідних пригнічених. В мізерному вигляді козака-нетяги тиняється він по шляхах ординських, по полях колиїмських. Ось єдного разу приходить він у город Черкаси, де були городяне, значниї козаки, дуки-срібляники. Входить він у корчму, а слідом за ним являються й дуки. Стали вони пити й гуляти, сміючись над обірваним козаком, а тоді приказують „Насті Горовій, шинкарці степовій", щоби вона виштовхала нетягу „у потилицю з хати". Потому йде жартлива сцена боротьби шинкарки з козаком, котрий, очевидячки, тямив, що не лицарське діло воювати з жінкою; через це він обмежується тільки тим, що

„Козацькими п'ятами у поріг зачіпає,
А козацькими руками за одвірок хватає,
Під мисником голову козацьку-молодецьку ховає".

Втішаються дуки-срібляники. Один із них, більш добросердий

„Із кармана людську денежку виймав,
Насті кабашній до рук оддавав".

Він каже їй на цю денежку дати козаку-нетязі хоч гіршого пива. Посилає Настя свою наймичку за цим пивом. Наймичка, звичайно, за козака-нетягу. Принесла вона з льоху доброго пива, але, бажаючи сховати це від господині, вона

„В світлицю вхожає,
Свій ніс геть од кінви одвертає,
Будто те пиво воняє".

Випив козак пиво і почав пустувати:

„Ей ви, ляхове, вражі синове" — говорить він — „ік порогу посувайтесь.
Щоб було мені, козаку-нетязі, де на покуті із лаптями сісти".

Виймає козак свій шкуратяний черес і висипає на стіл купу червонців. Сцена швидко міняється, дуки-срібляники хотять його почастувати. Але козак, у відповідь на цю чемність, підходить до вікна, відчиняє віконце і кличе своїх джурів. Прибігають джури і одягають козака в пишне гетьманське вбрання:

„Батьку козацький", — говорять вони, —
„Доки тобі тут пустувати?
Час—пора йти на Вкраїні батькувати!"

Тільки тоді догадалися дуки-срібляники, що це був не хто инший, як сам „Ґанжа Андибер, гетьман запорожський". Вони стають ще приязніші:

„Присунься ти до нас, кажуть, ближче,
Поклонимося ми тобі нижче,
Будем радиться, чи гаразд—добре на славній Україні проживати".

Козак не п'є, а розливає напитки, що йому дуки піднесли, на свої дорогі шати:

„Ей шати, мої шати!“—говорить він,—„пийте, гуляйте!
Не мене шанують, вас повзжають“.

Дума закінчується тим, що він наказує козакам своїм вибити перед вікнами корчми годованих багачів, щоби вони його

спроминали,
І до віку пам'ятали“

Козаки виконують наказ гетьмана, примовляючи:

„Ей дуки, ви дуки!
За вами луги й луки,
Нігде, нашому брату, козаку-нетязі, стати коня попасати“ [1]).

Рішення справи патріархальне і, у всякому разі, непереконуюче для одної сторони і безкорисне для другої. Представник парубоцького лицарства, Ганжа Андибер, без сумніву, не міг найти виходу з того становища, в которому перебували сімейні козаки в самій Україні, де далеко трудніше було додержувати гідність козацького обов'язку—не міг він, звичайно, і б а т ь к у в а т и на В к р а ї н і. Тут к о з а к и - н е т я г и були безсилі в боротьбі за своє істнування. Рано або пізно, вони мусіли були зазнати долі посполитого люду, себ-то скоритися родинному кріпацтву. Багато з цих н е т я г кидали родину та вбоге своє господарство і прилучалися до війська, щоб шукати щастя, котрого не находили вдома. В думі „про козацьке життя“ змальовується це явище, що набуло, як видно, свої типичні риси в часи розпаду козацтва.

„Покидаю тебе“, каже козак, звертаючись до козачки, і прошу тебе. щоб ти берегла „худобу“. Що-ж то за „х у д о б а“.

„У комині клочча смуга,
А в запічку кішка муруга“ [2]).

Подавсь козак, не звертаючи уваги на жінчине розпачливе благання, щоб лишився вдома. Не справдились її закляття, щоби „побило його в чистім полі три недолі“: і добрий кінь його не пристав, і козаків він догнав, і козаки його полюбили, і до куріня його пустили, та ще, мало того, „отаманом настановили“. Здавалось-би, він все найшов, чого шукав. Але тягне його до родинного вогнища. Приїздить він до-дому.

Виявляється, що козачка

„Чотирі неділі хати не топила,
Вона з шинку не виходила“, —
Що „коло його двора нема і кола“, —
Що жінка його „горшком воду носить,
Ополоником діти напуває“ [3]).

З прихованою свідомістю своєї провини вибігає козачка на зустріч своєму чоловікові, але козак

[1]) Уривки з думи ми подали по тексту, надрукованому в „Запискахъ о Южной Руси“, П. Куліша, т. I, стор. 200—209.

[2]) „Кіевская Старина“, 1884 р., Грудень, ст. 640.

[3]) Ibidem, 641.

„Її келепом по плечам привітає,
Карбачем по спині затинає“ [1]).

Цей суворий привіт стерпіла козачка без особливого суму.

Сподіваючись щасливих днів вона частує козака, а на запитання язикатих сусідок, що в неї за знаки під очима, вона відповідає, що пішла вона

„в хлів по лучину,
Та підбила собі очі на ключину.
Оттак тая козачка добре дбала,
Свого козака покривала“ [2]).

Що-ж козак? Він сидить у корчмі, та „мед-вино кругляє,

„Корчму сохваляє:
Гей корчмо наша, корчмо-княгине,
Чом в тобі козацького добра багато гине?
І сама єси неошатно ходиш,
І нас, козаків-нетяг, під случай без свиток водиш“ [3]).

В цих словах, сповнених іроничного самовиказу, ми пізнаємо того самого співця, котрий співав колись славетні дні козацтва... Перестроїв він тепер струни своєї кобзи, щоби викликати з неї инші тони, близькі до безпорадности...

Такий в загальних рисах поетичний настрій в народніх українських думах зо всіма його змінами. Свідчить він про те, що співець стояв на височині народньо-національної самосвідомости, представником котрого в свій час було козацтво,—на височині ідеалів козацького життя з його голосною славою, з його недовговічною волею і мінливою долею. Саме слово козацький для нього рівнозначне було з словами: рідний, свій, через це він вживає це слово для того, щоби відріжнити своє від чужого: козацька земля, віра, душа, голова, козацькеє тіло, козацькі церкви, шляхи, торги, ріки. Але, незалежно від цього козацького світогляду, він почуває в собі здатність відгукуватись на всі радощі та печалі козацького життя живим творчим словом, в котрому чуються самі ріжноманітні і до того складні почуття: єсть в цьому слові всі одтінки сміху, як і всі одтінки горя, що переплітаються між собою в самі ріжноманітні сполучення. Це слово міг сказати тільки співець, що набув певного методу думки: почуття, того методу, що виробляється під впливом культурної звички до самоспостереження, до аналізу пережитого і передуманого. Ми гадаємо, що в поширенню цієї звички досить значну ролю відограла українська школа. Внутрішні ознаки шкільних впливів в мові і поетичному стилю українських дум ми бачили вище;—тепер вкажемо зовнішні риси, що зближують думи з старовинними творами української літератури.

Не можна не помітити в мові дум книжних, церковно-словянських елементів мови. Вони трапляються дуже рясно не тільки в навчаючих, але і в історичних думах.

---

1) „Зап. о Южн. Руси“, Куліша, I, 218.
2) Ibidem, 219.
3) Ibidem, 220.

Наприклад, співець багато разів відступає від звичайного руського повноголосся і заміняє слова: голосъ, голова, золото, городи, словами: глас, глава, злато, гради,—або просто вживає церковно-словянських слів замісць народніх: персть, прах, уста, смирение, собрание, возлюбити, воздихати, вкушати, аще, паче, найпаче і т. п. У нього навіть форми церковно-словянські беруть перевагу над формами народніми: од суставь, під нозі, будеші, рече і т. п.

Бажаючи зберігти церковно-словянський колорит мови, співець переробляє часом слова таким способом, що вони набірають не то книжного, не то народнього вигляду, напр.: опрощеннє, олгати, у руцях, олці. З приводу останнього слова відомий виконовець дум Вересай зауважив: „усе одно вовки, тільки тут не можна так казать“ [1]).

Другий кобзарь, Федір Кононенко, співав одного разу:

„Шапку із голови знімає“,

а другого разу:

„Шлик із голови знімає“,

але порадив записати цей останній вираз, пояснюючи перший вираз тим, що він „по простому співав“ [2]).

Таким чином, пізніші кобзарі гадали, що мова дум це не звичайна, проста мова. Без сумніву, так само дивилися на неї стародавні кобзарі в часи утворення самих дум. Навіть можна думати, що в давнину вона була менше одшліфована на народній кшталт, ніж тепер,—принаймні, не були в ній забуті старовинні слова, загублені де-котрими пізнішими кобзарями [3]). Із слів цього порядку особливо цікаві ті, котрі в самій своїй будові уявляють наслідки творчої умілости в сполученні церковно-словянських особливостей мови з народніми. Маємо на увазі такі складні слова, як домодержавець, злосопротивна (хвиля), людославне (Запоріжжа), златоглаві і златосині (кіндяки) і т. п.

Очевидно, такі слова могли появитись в думах не инакше, як під впливом особливого інтелектуального настрою, котрий шукав для свого вислову відповідних барв не тільки в народньому, але і в книжньому слові. У всякім разі ледве чи можна сумлїватись в тому, що творці дум були люде почасти книжні, і що вони здатні були не тільки до засвоєння книжних впливів, але і до переробки їх в народньому дусі.

До того самого висновку приводить нас і спостореження над ладом речення, як в думах, так і в старовинній українській прозі. Звичайне явище в ній—це постановка дієслівних присудків на кінці речення, через що иноді

---

[1]) „Записки ю.-з. отдѣла географ. об-ва“, 1873, Матеріали, 13.

[2]) „Зап. о Ю. Р.“, Куліша, I, 179.

[3]) Надзвичайний приклад забуття давніх слів бачимо ми в думі про Івася Коновченка записаній від кобзаря Василя Макуленка з м. Седнєва, чернігівського повіту в 1854 році „Із дан-години“ замісць: „із день-години“; „ковиль-горелку“ зам. „оковита-горілка“; „герція“ зам. „герць“ і т. и. Варте уваги при цьсму, що одно перекручування тягло за собою друге: вираз „єднорал-полковницкий“ примусив виконавця думи скалічити прізвище полковника, котрого називає він то Корсунським, то Корсицьким для рими. Каліченя мови відбилося й на художніх прикметах варіянта цеї думи.

своєрідний вірш, римований таким-же чином, як і вірш дум. Наведемо декілька прикладів:

„(Пани) не тільки на здоров'є їх (підданих своїх) чигали, але і віру їх зломити умишляли, і власне яко з невольниками поступали, одно податками видираючи, і роботи на них вимишляючи, за слово в нівеч оборочаючи і забиваючи, і на Бога не пам'ятаючи, і кров невинную проливаючи“.

(„Слово о бездожіи“ пам'ятник кінця XVII в.)[1].

„То ще-то пани-Ляхи,
Мостивії пани,
По козаках і по мужиках стацією постали,
Да великую стацию вимишляли,
Од їх ключі поодбірали“.

(Дума про білоцерковський мир та війну з поляками)[2].

Або: на той час християне жидів незбожних виганяли, инших мечем забіали, инших в ріках топили і инших иншою смертію розмаїтою губили“.

(„Мессія праведный“, І. Голятовського“)[3].

„Тоді то козаки... здобу хорошу собі коло жидів-рандарів мали.
На славну Україну прибували,
Очертом сідали,
Сребро і злато на три части пайовали“.

(Дума про жидівські откупи)[4].

Ще приклад:

„Скоро жолніри Іродові увійшли у Вифлеємський повіт, зараз почали чинити по малих діточках невинних отвіт: од персей матерніх одривали да погубляли, і розмаїтиї їм смерти завдавали... А діточки, яко немовятка будучи, того не знають, они донімають, іж то з ними жарти мають за меч ручками сягають, под меч головки свої хиляють, а они, окаяниї, головки їм істинають“.

(Казання на собор пресв. Богородиці по рукоп. 1751 р.)[5].

„То ще ми, брате, недобре вчиняли,
По улицях добрими кіньми гуляли,
Дітки маленькиї кіньми розбивали,
Кров християнську безвинно проливали“.

(Дума про бурю на Чорному морі)[6].

Цікаво до цього додати, що дієслівна рима, книжна по свойму походженню, міцно прищепилась в народніх українських думах, а звідси вже своєю чергою робила иноді помітний вплив на мову де-котрих прозаїчних творів старовинної української літератури. Так, в Казанню на собор Пресв.

„Южно-русскія лѣтописи“, вид. Білозерським, 1856 р.
2) „Зап. о Ю. Р.“, Куліша, I, 52.
Видання Печерської Лаври, 1664 р.
4) „Зап. о Ю. Р.“, Куліша, I, 63.
„Матеріалы до литерат. апокриф.“, Калитовського, 1884 р., 22.
6) „Зап. о Ю. Р.“, Куліша, I, 30.

Богородиці ця рима стоїть в безпосередньому звязку з поетичним настроєм автора, котрий знався не тільки на віршованих творах старовинної української школи, але й на народніх українських думах. Цілком справедливо зауважує д. Сумцов, що „де-яки злочинства Ірода в цьому Казанні нагадують лихі вчинки Олексія Поповича в думі про бурю на Чорному морі,—горе батьків змальовано рисами, подібними до тих, котрі є в невольницьких думах“ [1]). Звідси видко, що в стародавній Україні була жива спільність між школою та народом. Багато перехресних стежок топталося від народа до школи і навпаки, багато людей ходило цими стежками, несучи в школу народній світогляд і виносючи з неї наукові методи думки та мови.

Нам потрібно вдивитись в типові риси цих людей, щоби вияснити для себе умови, серед котрих можлива була творчість народніх українських дум.

II.

Мандрівні школярі в давній Україні.

З уривочних статистичних відомостей, що дійшли від XVIII століття можна бачити, як сильно були поширені народні школи в давній Україні [2]). Звичайно, разом з церквою будували й школу: тут жив пан дяк з своєю громадою співаків та читальників церковних [3]). Вже з цього знати, що справа йде про явище не випадкове, утворене під впливом міркувань, чужих народньому світоглядові та народнім симпатіям.

Розглянемо це явище з боку внутрішнього звязку його з інтелектуальним та моральним життям українського народу.

Треба зауважити перш за все, що дяк займав становище не через своє походження з духовного стану, а через посаду, котра була доступною для всіх станів суспільних [4]). А тим часом це була особа значна в парафії. При

---

[1]) „Кіевская Старина“, 1887 р., Вересень, 20. Можна натрапити на вплив мови дум навить ділових паперах. Наприклад, в заповіті Я. Лизогуба 1698 р. говориться, щоб син його Євфимій „матки своеи ни въ чемъ, ховай Боже, не роздражалъ и не квилячи повинность сыновскую противъ неи оказовалъ, т. є. оную чтивъ, шановавъ и поважавъ („Кіев. Стар.“, 1882 р. Січень, 106).

[2]) „Основа“, 1862 р., Травень, стаття О. Лазаревського: „Статистическія свѣдѣнія объ украинскихъ народныхъ школахъ и госпиталяхъ въ XVIII в.“—„Журналъ Мин. Нар. Просв.“ 1864 р., Січень, стаття Сухомлинова: „Училища и народное образованіе въ Черниговской губ.“ —„Руководство для сельскихъ пастырей“, 1864 р., стаття Крижановського: „Очерки быта малорусскаго сельскаго духовенства“.—„Украинская Старина“, Данилевського, 1864 р., „Харьковскія народныя школы 1732—1863 г.“.—„Земскій сборникъ Черниговской губ.“, стаття Єфименка: „Народное образованіе въ Черниговской губ.“.

[3]) „Черниг. Епарх. Вѣдом.“, 1865 р., 340. Ще й досі в багатьох місцевостях України будинки, де живуть церковнослужителі звуться школами.

[4]) Тільки в 1771 році київський митрополит Гавриїл Кременецький дав наказ, щоб кандидували на дяка виключно діти осіб стану духовного, а р. 1778-го за того ж таки митрополита заведені були в церковні парафії, так звані, штати, які наказували мати при одному священикові двох, при двох—чотирьох, а при шости—трьох причетників. З того часу видатне становище дяка в парафії помалу почало занепадати („Руков. для сельскихъ пастырей“, 1861 р. № 49, ст. 79—80). Що-ж до заштатних церковників, то р. 1788-го Катерина II звеліла їх настановити на військову службу при чорноморському адміралтействі. Про переселення їх в Новоросію див. цікаву замітку П. Іванова в „Кіев. Старинѣ“, 1891 р. Травень.

одній церкві могло бути два і навіть три священики, але завше був один тільки дяк, обібраний громадою за добрий глас, за досконале знання служби церковної і вміння правити їх благолїпно та благочинно. Цього мало. Від дяка вимагались таланти педагога, через те що він сам повинен був займатись навчанням помішників своїх при виконанні церковних треб. Як учитель школи, він називався пан-бакаляр, а як начальник її—пан-директор.

В чому-ж було його бакалярство? Кого, чого і як навчав дяк?

Вчив він молодиків шкільних, як тих, що жили в школі, так і тих, що приходили до неї. Жили в школі безпритульні сироти, котрим дітись ніде було, а приходили—діти козаків і посполитих, людей багатих і бідних. В відомій вертепній драмі Клим і жінка його—люде бідні, але це не вадило їм посилати свого сина до школи, при чому за працю бакаляра виплачують вони замісць грошей свинею. Цей живий гонорар, як дякові, так і усім мешканцям школи, припав до смаку: „Ці, ірці, фертик Іванець", вигукув дяк, звертаючись до одного з школярів, певне свого пожильця,

„Спіши сюди зіло,
Климій сотворив нам честь,
Дав свиняче тіло".

Коли свиню однесли, дяк звертається до Клима з вдячною промовою:

„Обреченную вашу жертву, каже він, с благодарностію приемлем
И вию вам об'емлем!"

Заплакав Клим від такої урочистої чемности письменного чоловіка[1]).

Як видно, голодне життя було в школі—особливо для молодиків шкільних, але його прикрашувала надія, яку в душі кохав кожний з них, колись згодом зробитися дяком, а потім, як каже влучний вираз народній, видряпатися і на попа[2]). Треба було тільки засвоїти всю премудрість шкільну, котра починалась звичайно з вивчення грамáтки (букваря) і поширювалось в міру, вивчення псалтиря та часослóвця—головних богослужебних книжок, що підготовлювали молодика до практичного виявлення своїх здібностей та знання перед всею громадою—на клиросі, у церкві. Потрібно було тільки навчитись усіх мотивів церковних—вісім гласів на „Господи, воззвах", вісім гласів на „Бог Господь явися нам" і стільки-ж гласів на ірмоси, та крім того, вивчити також спів самогласний, себ-то ті самі псалми та ірмоси на свій власний голос, і подобнеє, себ-то спів подвійного тексту на один глас[3]).

Не легка була ця наука. Багато так і лишалось молодиками на все життя, виконуючи нижчі паламарські обов'язки коло церкви[4]). Особливо важке було вивчення грамáтки. Відбувалось воно в супроводі зви-

---

[1]) „Малорусскій Вертепъ", Г. Галагана, „Кіевс. Стар.", 1882 р., Жовтень, 35—36

[2]) „Руков. для сельскихъ пастырей". 1861 р., № 39, ст. 138.

[3]) „Украинская Старина", Данилевського, ст. 297.

[4]) В списковї церковників за 1765 р., що пробували в Прилуці, позначені в числі молодиків шкільних особи ріжного віку від 12 до 39 років. Див. „Архивные отрывки для исторіи полтавск. семинаріи", О. Лазаревського, вип. І, 1887 р.

чайних в давній школі кар на тіло. Оскільки був гіркий цей корінь учення, можна бачити з одної жартівливої вірші, що зберéглась в народньому переказі до теперешнього часу:

„Казав мені бакаляр промовити: „Аз, Аз!“
А як же я не вимовив, він по пиці „раз, раз!“
Крикнув же він у друге: „а ну, кажи: Буки!“
Ой ще ж бо я не вимовив—попав в його руки.
Крикнув далі в третій раз, щоб вимовив „Віде“!
А вже ж його жвава рука по чуприні їде.
Ой, як сказав у четверте: „вимовляй: Живіте!“
„Нуте-ж, хлопці, зараз його на лавку кладіте!“
І просився, і молився, а ще більш злякався,
Бо задали таку хлосту, що й світа зцурався“ [1]).

В субботу, звичайно, промовляли всі молодики шкільні перед паном бакаляром те, що було вивчено за тиждень: хто з них не твердо знав, діставав субітника. Ледве не до наших днів виконувалось це давне правило, зазначене ще в XVI ст. в уставі луцької братської школи, де говориться, що по суботам „дида́скал мает дітям і пам'ятного не боронити, по чаші школьной іспити“ [2]).

Одним словом школа була сувора...

Одначе-ж народ давав ій перевагу над так званими народніми школами, котрі в кінці XVIII ст. Катерина II почала заводити по Україні. Давно вже з'ясовано, що головні причини неприхильности народа до цих шкіл були в їх бюрократичному напрямку: вони були розсадниками дрібної урядової верстви і всяких канцелярських сутяжників та ябедників, несимпатичних народові. З свого боку, ми скажемо, що в нових школах народ не знайшов задоволення своїм церковно-громадським потребам, котрі полягали не в самій грамоті, пристосованій до церковної служби, але і в засвоенні завичок та смаку, можна сказати, естетичних і навіть почасти літературних. Справді було-б великою помилкою звести все освітне значіння старовинної української школи тільки до гра́матки, псалтиря та часословця.

Ми мали можливість переглянути чимало шкільних збірників, складених в XVIII і в початку XIX ст. і призначених для практичного вжитку в школі і по-за школою. Своїм форматом вони нагадують наші записні книжки і мають в собі силу всяких віршів на мовах словянській, книжній українській, народній українській і навіть польській. Часто трапляються в цих збірниках і народні пісні з нотами і без них. Вивчення цього матеріялу, на нашу думку, повинно бути основою для пояснення питання, котре нас цікавить—про походження своерідних способів думки і мови в багатьох творах народньої поезії і особливо в народніх українських думах.

Вважаемо за необхідне перш за все відновити для себе минулі постаті людей, котрі займалися складанням шкільних збірників, що задовольняли, як видно, літературний смак і моральні потреби свого часу.

---

[1]) „Старосвѣтскій Бандуриста“ М. Закревського, 1866 р., 122.

[2]) „Акты, изданные временной коммиссіей“, І, 108.

[3]) „Журн. Мин. Нар. Просв.“, Січень, 1864 р., Сухомлинов: „Училища и народнсе образованіе въ Черниг. губ.“, 9, 39.

Це були стародавні спудеї вищих латинськіх шкіл та мандровані дяки, що дістали од народа цю влучну назву. Одні і другі прозивались також пиворізами—треба думати—за особливий нахил до пива.

Відомо, що в старовину і вища школа в країні, Академія Київська, не була забезпечена від недостатку та голодування. Утримувалась вона на прибутки від маєтків Братського манастиря та на пожертви од Київських і повітових громадян[1]). Збірання цих жертв організовано було через, так звані, конґреґації, але користувались цим способом лиш де-які спудеї, котрі жили в самому брацтві, більша-ж частина бідноти, що приходила до братських шкіл з сторони, повинна була сама на себе промишляти. Найкращі з них годились на кондиції в домах людей шляхетних, займаючи посаду домашніх наставників, що носили в той час поважний титул інспекторів. Решта братії тулилася по церковно-парафіяльних школахъ, одержуючи від парафіян мізерну платню харчами та паливом. Мимоволі доводилось здобувати засоби до життя випрохуванням милостини. Цілими юрбами ходили по вулицях міста міркачі, що здобули цю назву від першого слова пісні, в котрій висловлювались подяки господарям за милостиню. На Різдво та на Великдень вони заходили в доми горожан з привітальними віршами та святковими кантами. Коли-ж надходив час літніх вакацій, безпритульні бідолахи мандрували по всій країні з усякими скарбами шкільної премудрости, щоб зібрати де-якого грошового припасу на шкільну добу року. Це були свого роду мандрівки в народ—так звані—епетиції, після котрих Київська Академія не дораховувалась багатьох своїх вихованців. Де-які з них захоплювались обставинами життя на селі, про котре мріяли ще в школі.

„Любезно село!“ каже один рукопис XVIII стол.
„Когда увижу твої сладчайшії страви—
Капусту, горох, ріпу, боб, в салі варені?
О вечери щасливії! О ночі блаженні!“ [2]).

Під впливом цих обставин вони загрузали більше і глибше в буденщині, потішаючи себе тим, що до науки їхня натура не покликана. Єсть цікава приказка в тім самім рукописові, що оповідає про цей саме настрій:

„Не пнись, что тебѣ не дано отъ Бога:
Безъ Бога, знаешь, ниже до порога.
Если не рожденъ, не сунься въ науку:
Ахъ, многи черезъ то въ вѣчну впали муку!
Не многихъ мати породила къ школѣ.
Хочъ ли блаженъ быть?
Будь сытъ въ твоей долѣ“ [3]).

Багато хто з епетентів жадали пригод і зникали без-вісти на „славнім Запоріжжу“, накладаючи головами своїми в бурхливім життю брацтва

[1]) Перший жалуваний оклад Академії поклали грамотою царі Петро й Іван Олексієвичі в 1694 р. Наказано було видавати з київської скарбниці на Академію, котра тоді ще Колегією звалась,—по 50 карб. грішми й по 50 чвертей хліба. Потім ці кошти помалу збільшувались і досягли через 100 років, в 1797 році, до 12 тисяч карб. на рік. („Описаніе Кіева“, Закревського, І, 162).

[2]) Рукоп. Київо-Михалівського манастиря, ч. 1752.

[3]) Ibidem.

військового. Кому більше щастило, той долю свою знаходив у каламарі писаря військового. Багато було й таких, що сміливо приходили в панську господу, як люде вільні, а потім і самі не знали, як його вирватися на волю[1]). Але головним притулком для всіх мандрівних школярів була сільська школа. „Школа всяким странним дом есть вольний“,—каже стара приказка народня[2]). Тут ставали на одпочинок притомлені мандрівці на довший чи коротший час. Одні лишались при парафії дяками чи дяківськими помішниками. Инші мандрували далі, помалу завикаючи до бурлацького життя з усіма його клопотами й пригодами. Проте, треба зазначити, що весь люд посполитий тоді також мав право вільного переходу від одного пана до другого, аж поки не покріпачили селян. Всі шукали щастя, рушаючи з місця на місце, окрім тих, хто через уряди та инші привелейовані становища діставали спроможність скласти собі кубельце тепле й добре. Натурально, що й мандри школярів з одної школи до другої не могли тоді здаватися за справу чудну чи сторонню. Так, з самих умов життя виробилась в давній Україні свого роду рухома школа з мандрівних школярів, котрі швидко перевертались на мандрованих дяків[3]).

Щоби пізнати побут і звичаї цих людей, слід спинитися на біографії одного з них, Іллі Турчиновського, котрий „по школамъ волочился“ в першій чверти XVIII століття[4]).

Ілля Турчиновський був сином березанського сотника, учився спочатку в березанській школі, а потім в нижчих класах Київської Академії, відки забрала його мати до-дому для допомоги в господарстві, і „за домашнею суетою всего позабилъ“,—оце-ж він почав мандрувати „для повиданія болѣе свѣта и ученія“. Спершу був він писарем дворовим при сотникові синявському Мандриці, а потім подався з двома товаришами, теж охочими до пригод, в м. Могилів-Литовський. По дорозі вони посварилися. Товариші його,—„лютиї Диоклитіяне“, як він їх називає, мало не вбили, та скінчили на тому, що забрали в нього гроші. В прикордонному селі Попова Гора прийняли його „до половини дяківської“, і притулився він в парафіяльній школі, але „лютиї Диоклитіяне“ вказали на нього сотникові компанійському, який постоєм був на селі, що Турчиновський по дорозі по школах дякам шкоду чинив, книжки й гроші дяківські крав, а через це вони вертатися тою самою дорогою не можуть. Сотник наказав забрати в нього гроші, книжки й одежу й забити в колодки, як злодія, а на забрані гроші казав шинкарці подати суддям і тим „лютим Диоклитіянам“ меду. Пішла голосна бесіда зі співами; силували співати й засудженого: „еднакъ я,—каже Турчиновський,—хочай и покушался спѣвать, но за обліяніемъ слезъ не моглъ и гласу отвести“. Од галасу й гомону гуляк прокинувся отаман компанійський, що тоді саме спав на печі. Виявилося, що він давній знакомець

[1]) „Украинская Старина“, Данилевського, 298—299.

[2]) Українські приказки, Номиса, ст. 119.

[3]) Бувало, що мандрівних школярів удавали люде, які ховалися од небезпеки або тікали од біди. В літописові С. Величка єсть цікава звістка про ворога Дорошенкового, гетьмана Сергієвського. Його розбив один із загонів Дорошенка, і „отъ настоявшея ему тогда бѣди, сямъ и тамъ туляючися, спаслъ гоноръ свой гетманскій титуломъ школярскимъ“. (т. II, 224).

[4]) Рукопис першої половини XVIII ст., друкований в „Кіевской Старинѣ“, 1885 р., Лютий

батька Турчиновського. Справа пішла инакше. Розпиталися в Турчиновського, як слід, повернули його добро, а напастників забили в колодки на цілу добу. Мало того—сотник компанійський лишив його при собі писарем. Та не такий був Турчиновський, щоб на однім місці всидіти. Випросився він у сотника в Могилів „для обученія языка латинскаго и провидѣнія по свѣту людскаго обхожденія". Перезімував він в Могильові в школі при покровській церкві, а на весну вступив до єзуїтської школи. Якось почув його співи православний епископ в церкві Преображення Господня, а довідавшись, що співака—православний, запросив його на місце півчеське. Єзуїти нагнали його від себе, як схизматика. І на новому місці не обійшлося без пригод. Посварився він з реєнтим архирейського хору, котрий, розлютившись на нього підчас всеношної на Світле Воскресення Христове, „пхнулъ его изъ хоръ черезъ желѣзные балясы". „Летѣлъ я,—каже Турчиновський,—исъ хоръ на долъ, и ежели бы не потрапилъ на женскія главы, то бы о камень мармуръ разбился. И многимъ женамъ повреждены были главы, а единой старусѣ и вся глава сломилась, якая у три дня и умерла". Реєнтий, тікаючи від гніва архирейського, перейшов на католицтво і далі чинив нагінку за Турчиновським. „Бѣгая того зла", випросився він в архирея з двома півчими в м. Шклов, де став за реєнта при манастирі Благовіщення. Вижив він тут чотирі роки. Але й тут, як звичайно, знайшлись йому вороги. Одного разу, разом з якимись двома мандрованими студентами з Київа, „выправилъ" він на Великдень „діалогъ зъ интермедіею, на якій многолюдствіе благочестивыхъ собралось, и римлянъ, и самихъ езовитовъ, и доменѣканъ, и жидовъ". Місцевий органиста з домініканського кляштору, за наукою духовенства католицького, запросив його до „органовъ спѣвать". Турчиновський одмовився, не вважаючи на наказ губернатора. За це органиста з замковими драгунами бив його до-нестями. Довелося лікуватися од бійки, але видужавши, побитий з своїми півчими захопив „того органѣсту въ ночное время въ шинку и отреванжевалъ ему такожъ кіями и шаблями"... Після цієї пригоди вже не годилося лишатися в Шклові, і через це Турчиновський, „забравши всѣхъ пѣвчихъ, дубомъ по рѣкѣ Днѣпру пустился внизъ". Дорогою дубок наскочив на корч, пловці ледве врятувались, прибережним рибалкам дякуючи, а добро їхнє разом з дубком пішло до дна. Якось вони таки добрались до Чернігова. Тут двоє з товаришів Турчиновського стали на службу до архирея Радіона Жураковського, а сам Турчиновський разом з чотирьма останніми товаришами притулився, на запросини генерального обозного Якова Лизогуба в Седневі дяком. Жив він там цілий рік, щоб заробити на одежу, і, „мало приодѣвшись", прийшов до своєї батьківщини, де застав ще живими батька й матір і всю рідню свою. „Въ дому мало поживши", рушив він до Переяслава, де й був прийнятий реєнтом в „катедру". Року 1718-го він оженився і того-ж таки року епископ переяславський Кирило Шумлянський висвятив його за заслуги півчеські священиком в рідне містечко Березань.—Так скінчилась дяківська кар'єра Турчиновського, котрий через свою вдачу невгамовну зазнав чимало всякого клопоту і в стані попівськім.

Відділяючи те, що стосується особистих прикмет самого Турчиновського, слід признати в йому одного з типових представників **мандрованих** дяків. Всі вони, як і Турчиновський, мали більшою чи меншою мірою

зухвалу вдачу і сміливість, керовану голодом і витривалістю в усяких пригодах. На додаток до цих рис цікавого нам типу наводимо уривки з одної інтерлюдії Довгалевського, ніде ще не друкованої, з рукопису половини XVIII століття [1]).

Починається інтерлюдія монологом одного пиворіза, котрий роздумується про те, куди б його „приодягшись мало" помандрувати—в Березну чи в Короп. Вабить його місто Короп, де всякі

„користы биваютъ", куда
„И соборніи нашѣ учащаютъ,
Всѣмъ той камень, прибѣжище зайцемъ и маты,
Гдѣ братія ,животъ свой жаждетъ скончевати.
Камо и азъ шествую алчній, жаждній пити,
Да животъ мой въ градѣ томъ могу кончити, —
Въ немъ-же мы отъ дѣтскихъ лѣтъ криличествовали
И по шагу изъ диму роковсго брали.
И тамъ насъ братія собориѣйша знаетъ,
Толко туди появлюсь, то вся прибѣгаетъ
Подъ нашу милость, даби клиру сопричтити,
И соборъ мижъ братію добре утвердити.
Не только жъ мы умѣемъ клиромъ управляти,
Но можемъ еще кунштн разніе писати".

Приходить другий пиворіз. Заходить між ними розмова. Ми бувало, каже новий,

„Якъ колись на мѣсцѣ бували,
То до мене всѣ странни въ школу прихождали,
Ми бувало всіого по достатку маемъ,
И хто прійдетъ къ намъ въ школу, любезно вгощаемъ:
Веліе бяше число у насъ горѣлицѣ,
Полни чванцы текущы зъ подъ трубной криницы,
И всего, слава Богу, бяше по достатку,
Що у людей, то и въ насъ — всякого статку, —
Да и теперъ богати: маемъ воли и телицы,
Иже купно мандруютъ по стѣнѣ къ трубницѣ".
„Не хвалѣтесь,

одказує своєму товаришові перший пиворіз,

„бо и мы блощичного роду,
Маемо по достатку и всякого плоду,
Довolствуемъ же зѣло, что хлѣба нѣ куса,
Все ходячи по школѣ справляемо труса,
Потрясшы кучерамы, да спаты лѣгаемъ,
А уставши раненко, бражку подпиваемъ".

Далі вони розпитують один другого, звідки хто йде. Перший каже, що він іде „з Середної Буди", що хотів-би піти в Березну, але боїться,

---

[1]) Рукопис Київо-Михайлівського манастиря, 1736 р., № 1710.

„бо построїв штуки,
„Так щоб не попастися протопопі в руки“.

Вони наміряються йти разом в Короп, улюблене місто пиворізів, але щоб „добре залицятись“, вважають необхідним змалювати один другого:

„Наперед мене зволте змалювати,
А потом ми важеці будем рисовати“.

В цей час підходить до них селянин, питаючись:

„Скажіть, панове деки, мудрії ви люде,
Чи Кавель Кавеля вбив, — кому брехня буде,
Чи мині-б то з кумом, чи моєму свату:
Все не даєт просвітку — дай же його кату!“
— „Не бійся онаґрику [1]) — каже йому один пиворіз, — кума побідиши,
Аще на горілицу шага положиши“.
— „Ми тобі, пане дяче, — говорить мужик, — і всього потроху
Дамо крупів і соли; пшона і гороху“.

Пиворізи готуються тепер малювати портрети. Забажалось і селянинові, щоб його списали на портреті.

„Добре, — каже йому перший пиворіз, — ми служить охочі,
Отмалюєм усього, тілко заплющ очі“.

Селянин заплющує очі, а наш аматор „штук“ вимащує йому фарбою все облича, а товариш його жалкуючи каже, що маляр

„не заліпив йому рота,
Як пійде до громади да войту іскаже,
Той нам киями ктитарь пекарню помаже“.

Не минулася безкарно ця каверза для наших пиворізів. Зібрались в школу приятелі простакуватого селянина, щоб провчити штукарів.

„Гледи лиш, Тарасе, — каже один з мужиків, —
„да стань од порога,
То ми легкобитові припиляєм рога,
І йон,... син, підняв сміх з нашого брата.
Коли б що добре таки, а то шарапата“.

Сцена кінчається ганебно для пиворізів: „забивают, — кажуть вони тікаючи, — нищету нашу і печаль нашу... Обійдоша мя пси многі.. Жезл твій і палиця твоя та мя утішиста... О Бозі моєм прелізу стіну... Сонм лукавих обдержаша мя“...

Оказію цю, очевидно, взято з життя. Дії в ній мало, але-ж постаті змальовано виразно і яскраво. Пиворізи стоять перед нами, як живі. Трохи вони наближаються до тієї категорії людей, яких в наш час звичайно звуть безталанними. З школи вони не винесли закінченої освіти і пустились по світі промишляти уривками науки, котра в цілому своєму складі була для них, „яко темная вода во облацѣхъ воздушныхъ“. З цими уривками вони приходили до народу і оглядали його з високостей своєї школярської ве-

[1]) Онаґр — asinus ferus.

личности. Краще всього висловив цей настрій в своїх віршах чернець Климентій, сучасник Турчиновського, людина теж пиворізного типу:

„В простого мужика простий єсть обичай,
А в письменного особий, политичний звичай" [1]).

Не симпатичний нам цей „звичай"—в безцільному гранні життям витворювати всякі „штуки", удавати перед народньою юрбою відважних добрих молодців, „залицятися" до селянок за поміччу портретів, звісно, через неможливість мати при собі фотографичні картки нашого часу. Не симпатична нам оця напівп'яна і навіть зовсім п'яна відвага, яку підбадьорювало переконання, що можна в гіршому випадку сховати кінці в воду і уникнути від справедливої заплати.

Але відплата, як ми бачимо з інтермедії Довгалевського, була можлива. В народі, тоді ще незакріпаченому, збереглось почуття людської гідности:

„Що се тобі, Артюше, сталося такее,—

каже приятель мужика, над котрим пожартували пиворізи,—

Що ж ми вперше із роду видимо отсее,
Що так от легкодуха терпітимуть люде?
Єдже, як не виб'ємо, то із нас сміх буде".

Ми повинні розуміти слово „вперше" для цього випадку в тому місці, де трапилась оця оказія, але треба думати, що і в других місцях воно викликало-би для пиворізів ті самі сумні наслідки. Крім цього необхідно ще мати на увазі і ті обставини, що—так чи инак—а все-ж пиворізи були в матеріяльній залежности від того самого селянина, котрому вони любили, як кажуть, пускати тумана в очі, через це вони не могли давати повної волі своїм поганим звичкам. Навпаки, у власних своїх інтересах їм корисно було показувати людям кращі свої прикмети—не стільки наукові знання, котрі у них були мізерні, скільки літературні та взагалі художні смаки й нахили. Ми бачимо з інтермедії, що пиворізи тямлять і малювати, і виводити усякі купшти і, звичайно, виспівувати церковні пісні та всякі канти. Все це йшло на потребу сільського люду за-для задоволення, головним чином, його релігійного почуття. Але через те, що це почуття безпосередньо сполучалось з поетичним світоглядом народу, з побутовими подробицями його життя,—то для нас буде зовсім ясно, чому весь цей пиворізний люд користувався підтримкою і навіть симпатіями народу. Принаймні, в народніх піснях нема сердитих нот, викликаних хибами та вадами пиворізів. Є пісні про дяків, в яких показуються де-які їхні невдалі пригоди з жіночою красою, але ці пісні складені в добродушно-жартовливому тоні, котрий свідчить про те, що дяк був своїм чоловіком в парафії,—і не тільки своїм, але й симпатичним чоловіком, без котрого неможливий був-би звичайний хід селянського життя в самих інтимних його проявах.

Треба зазначити, між иншим, до чести пиворізів, що вони самі розуміли власні свої хиби і навіть самі сатирично їх змальовували. Любили вони також вправлятися в писаннях, направленних на виявлення власних

[1]) „Основа", 1861 р., Січень, 176.

гріхів. В шкільних збірниках XVIII століття часто трапляються жорстокі по тонові заклики до пиворізів, щоб вони покинули свою головну погану завичку—пияцтво. Комізм цих відозв збільшується їх літературною формою, залежною від щоденної їхньої праці: це власне форма звичайних церковних читань та співів. В одному рукописові церковно-археологичного музею Київської Академії ми знайшли багато таких саме творів під такими заголовками: „Правило увѣщательное пияницамъ, пѣваемое не въ церквахъ, но въ школахъ“; „Отъ посланія бахусового къ пиворѣзамъ чтеніе“; „Отъ притчей пиворѣза Березовского чтеніе“; „Синаксаръ на память пияницамъ о изобрѣтеніи горѣлки“; крім цього—пісні на ріжні ірмоси, тропарі та кондаки. Подаємо для прикладу один з кондаків, глас п'ятий:

„Радуйтеся, пиворѣзы, и паки реку: радуйтеся! Се радости день приспѣваетъ, день, глаголю, праздника рождественскаго зближется! Востаните убо отъ ложей своихъ и воспріймѣте всякъ по своему художеству орудія, содѣлайте вертепи, склейте звѣзду, составте партесы,—егда же станете по улицахъ со звукомъ бродить, ищуще сивухи, приймутъ васъ козакы во кровы своя“ [1]).

Пиворізним настроєм віє від цього кондака, тому ми і гадаємо, що його могли скласти тільки самі пиворізи або люде пиворізного походження. Ми розуміємо осілих дяків, до гурту котрих належало багато пиворізів, що втікали з латинських шкіл. Помалу сполучаючись з народом, вони перевертались таким чином з латинників на псалтирників і ставились вже негативно до свого минулого, котре любили показувати в „кунштах та віршах“ жартовливого змісту про те, що „стоїть латина, прив'язана під тином“ і т. и. Така, наприклад, напіввірша, напівпісня: „Був Грицько мудрий родом з Коломиї“. Часто стріваємо її в шкільних збірниках XVIII віку, навіть і тепер її ще не забув народ. Виступає цей Грицько перед нами, як „мудрий“ латинник, котрий так „учився добре на философії“, що на шіснадцятому році вже й „псалтирку знав“. Ото приходить він до-дому. Батько запрошує до себе пастухів, щоб вони його „запитали і, що знає, спробували“. Пастухи люде скромні: вони почувають себе ніяково, „бо він филозоп“. Придивившись ближче до цього „филозопа“, вони зважились сказати йому, що і „ми ту латину знаєм, тілко тебе ся питаєм, як-то по-латині женут в поле свині, скажи ти нам“. Взяв Грицько книжку і „пішов до хліва, став у кутку с презенцію, мовит свиням орацію: аляптус, свиняптус, згризантус травантус на стерниску“. Голодні свині кинулись до дверей і розбіглись. Тоді „батько Грицька за чуприну: а за що ти, скурвий сину“, вилаяв свиней і розігнав їх. Бачить Грицько, „що не жарти, забрав в торбу усі карти, далі Грицько—в обі ноги, мановиком без дороги, руками махає, пісеньку складає сам о собі“ [2]).

Оттакі то були люде, котрі працювали на церковно-науковім полі в давній Україні. Ми бачили, що вони далеко не вільні були від усяких моральних вад, почасти неминучих в тім становищі, яке вони займали: без стерна і правила йшли вони назустріч всім випадкам життя, „не ощущая на хребтахъ своихъ“,—як говориться в одній сатирі на пиворізів,—„отяго-

[1]) Рукоп. Церковно-Археологич. музею при Київській Академії, № 151.

[2]) Рукописний збірник XVIII ст. Кибальчича, Нейманом списаний.

щенія торбъ, бездѣльными шпаргалами наполненныхъ" [1]). Маючи на увазі таке становище наших стародавніх вчителів, ми не відважуємося в рішучому тоні ганьбити їх з погляду сьогочасних нам етичних вимог до народнього вчителя. Знаємо ми, що і в той час могли дивитись на них з докором люде, котрі вчились в тих таки латинських школах, але, дякуючи своїм здібностям та щастю, проклали собі більш широкий шлях життя. Погляди цих людей, теж не святих з усякого иншого погляду, менше всього можуть бути надійною підставою для оцінки дрібних діячів просвіти, котрі задовольнялися мізерною та простою долею сільських бакалярів, і тому не лишили після себе славетних імен, зазначених в історії країни. А проте, саме в них, на нашу думку, і містилася вся сила просвітнього руху, котрий був розпочатий народом і не відривався в старовину від народнього ґрунту. Ця взаємочинність народніх і книжних впливів, в звязку з рухливим складом стародавньої української школи, багато чого з'ясовує нам, як в світогляді українського народу, так і в поетичних виразах цього світогляду.

Звернемось тепер до самого змісту „бездільних шпаргалів", котрі були для молодиків стародавньої нашої школи ласою приправою до вивчення граматки, псалтиря та часословця.

III.

Стародавні українські вірші.

Ще в першій половині XVII століття Кирило Транквиліон Ставровецький призначав своє „Перло многоцѣнное" для студентів, котрі, на його думку, могли „с тої книги святої вибірати вірші на свою потребу і творити з них орації розмаітиї часу потреби своеї, хоч і на комедіях духовних" [2]). Самі студенти конкурували один з другим в віршовій умілости, чи як тоді називали, в „поетицьком художестві". Воно вважалося за справжню ознаку літературної освіти, обов'язкової для письменної людини, котра вчилась в латинських школах. Воно входило, мовляв, в саму обіхідку життя, як службове знаряддя ріжноманітних завдань його, що не мали звичайно нічого спільного з поезією. Наслідком цього шкільного погляду на „поетицькоє художество" була величезна література українських віршів, писаних в XVII і XVIII століттях і призначених ніби для того, щоби потонути в безодні забуття. І справді, від них не зосталося мабуть нічого, опріч глухої згадки в підручниках літератури, що колись-то розвивалась в школах і ця галузь поезії.

Не будемо й ми виймати з рукописів та стародрукованих книжок всього віршового матеріялу, утвореного особливими смаками та потребами схоластичної думки. Ми звернем виняткову увагу тільки на ті вірші, котрі торкаються народнього самочуття, народньої самодіяльности в сфері поетичної творчости. Багато з них увійшло в склад, так званих, духовних віршів і заховались до теперішніх часів в напівнародніх, напівкнижних зразках. Відсіля ширився їх вплив і на инші галузі народньої поезії родинного та громадянського змісту. Звертаючи увагу на самі інтимні сторони народньої

([1] Рукоп. Церк.-Археологич. Музею при Київській Акад., № 151

([2] „Перло Многоцѣнное", ч. I, ст. 1, 2-е вид. (в Могильові), 1699 р.

думки і чуття, вони допомагали встанові основного тона, який звучить в народній українській поезії. Ми розуміємо той настрій її, який відзначається оригінальним сполученням журби та сміху, безмежної віри та безщадного сумніву. В цьому нарисі ми поставили собі завданням з'ясувати цей настрій, оскільки він виявився в віршах, щоб знайти таким чином вихідний пункт до приблизного р шення питання про початок та поетичну редакцію народніх українських дум.

Ми перш за все спинимось на віршах морального змісту, а потім перейдемо до віршів побутового змісту. Перші мали назву псальм, другі — кантів, хоч обидві ці назви не були, безумовно, обов'язковими для віршів того чи другого типу. Не мало побутових віршів істнують також в вигляді шкільних інтермедій. Огляд віршового матеріялу ми скінчимо віршами історичнього змісту.

Вірші морального змісту.

Що таке життя людське? Що значить зміна одних порядків і явищ його другими? Де міститься добро та зло його? Чи припадає добро до ідеї щастя, а зло до ідеї нещастя? Чого повинна бажати людина та до чого змагатися?

Все це старі питання, котрі мають вже готові відповіді, але в них завжди єсть і індивідуальна домішка, або ж теє психичне де-що, котре набірається цілим рядом поколінь і складає народні прикмети, котрі відріжняють одну народність від другої. Оце де-що є і в віршах побутового змісту, без сумніву, тому що складачами їх були люде, що вийшли з народа і далі теж не поривали побутових звязків з ним. Звичайно, висловлюються вони в своїх віршах, як люде письменні, але думають та почувають вони, як люде народні. Дивляться вони на життя з високостей релігійно-філософського запречення, в якім єсть чимало песимізму, цього природнього світогляду українського народу. Але на дні цього песимізму лежить ніжне спочуття до людей, одірваних від рідної хати, покинутих та безщасних. Це песимізм український, перейнятий сентиментальним настроєм.

Життя та смерть, смерть та життя, тільки инше, на тім світі, краще,— оце та натуральна зміна ідей, де обертається думка віруючої людини. Смерть є момент визволення духа нашого від кайданів тіла, тому спокійно дивиться на смерть та людина, котра думає про вічність. Навпаки, боїться смерти той, хто захоплюється земними роскошами та радощами.

На цю тему написано безліч вірш в XVII та XVIII вв. Найстарша з них і крім того найповніша належить тому-ж таки Кирилу Транквиліону-Ставровецькому. Він вмістив її в своїм „Перлі многоцінному“ під заголовком: „Лѣкарство роскошникамъ того свѣта — пѣснь вдячная при банкетахъ панскихъ“. — Співається ця пісня від небіжчика - пана, котрого зуспила смерть несподівано. „Где мои нынѣ,—вигукує він,—за́мки коштовные, мурованыи, а шкатули, злотомъ нафасованыи? Где мои пресвѣтлыи, златотканныи шаты, рыси, соболе, кармазины и дорогыи шкарлаты?“ Гірко нарікає він, що „несподѣване“ смерть „зъ всего“ його „обнажила и межи смродливыми трупы положила“. „Приятелѣ мои далеко отъ мене стали и носы свои предъ смрадомъ моимъ позатикали. Вчера въ дому моемъ было гойне веселье, музиковъ играня, а спѣваковъ веселое спѣване, и на трубахъ мѣдяних выкри-

кане, скоки, танцѣ, веселое плясаня,— вина наливай, выпивай, проливай,— столы мои сладкими покормы покритіи, гости мои и приятелѣ—персоны знаменытіи, а нынѣ мене все доброе и веселое минуло, слава и богатство на вѣки уплынуло".— За молодих літ помер пан, і нічого більше не зосталося йому на втіху, як тільки некорисна свідомість, що смерть дужча од життя, що вона „на всіх меч свій лютий обнажила". „Где нынѣ, каже він, „тиранове неужитыи и князи на землѣ знаменитыи, где нынѣ воинове горделивыи и мучителѣ невинныхъ злосливыи?" „Ти,—звертається він до смерти,—съ премудрыхъ философовъ смѣховиско строишъ, у главѣ ихъ, где свѣтлая премудрость столицу свою мѣла и въ ней почивала, тамъ нынѣ тылько смродливая пустка зостала... Ты риторскій языкъ сладкоглаголивый безгласіемъ связуешъ и предъ многими его показуешъ, яко нѣмого болвана"... [1]).

Багато риторського язика в цій довгій вірші. Вона подає ніби голос із того світу,— звичайно, голосніший, ніж мовчазні вчинки всемогутньої смерти. Для нас має значіння цей голос через ріжноманітність мотивів, котрі чути в йому і котрі в инших віршах розвиваються окремо. Це—думка про скороминучість життя, про марність світа цього та, нарешті, про всемогутність смерти.

Остання думка не досить розвинена в инших віршах та в духовних стихах віршового походження. Смерть у цих останніх змальована коротко: вона „страшна вельми собою, лютим огнем наполнена і от лиця возстраждена" [2]). Значно опукліше з'ясовується її вигляд в відомім оповіданні про дискусію живота з смертію, котре знайшли ми в одному з рукописів XVIII в. Український текст цього оповідання, склали, мабуть, по зразку одної з польських редакцій його західно-европейського походження [3]).

Зате перші дві думки докладно з'ясовуються, як у віршах, так і в духовних стихах.

В Богогласнику під ч. 227 єсть вірша під заголовком: „Жаль надъ злѣ иждивеннымъ временемъ житія" [4]). Часто трапляється вона і в рукописних збірниках кінця XVIII століття. В ній висловлюється нарікання на несподіваний прихід смерти в ті літа життя людини, коли вона вже закуштувала роскошів життя, але не зазнала їх повною мірою.

„Ах, ушлы мои лѣта,
Какъ вихоръ съ круга свѣта",—

так починається ця вірша,—

---

[1]) „Перло многоцѣнное", ч. II, ст. 149.

[2]) Вірш, записаний В. П. Горленком в Лохвиці од лірника Кравченка.

[3]) Рукопис церковно-археологичного музею при Київськ. Дух. Академії, β, 52.

[4]) Ми користувались досить пізнім виданням Богогласника—1825 р. Вірші в цьому виданні надруковані, справлені й підновлені: вони, як сказано в передмові, пропонуються „аки снѣдь, иными смаками утворенная и наново приготовленная, аки одежда обветшавшая, перешита же и обновлена, или аки потемненное сребро, искушенно же огнемъ и очищенно седмерицею". Через це ми користуємося переважно рукописними збірниками з кінця XVIII століття, удаючись до Богогласника тільки в тих випадках, коли текст віршів в рукописах має показні сліди перекручувань. Багато віршів, позначених іменами авторів, могли наново скласти почаївські василіяне для видання 1825 року, через що вони зовсім не ввійдуть в наш огляд.

„Толко такъ мнѣ издался,
Что одинъ день прожилося".

Страшна гостя загадує людині йти в далеку дорогу, „на той світ до Бога".

„Съ чемъ же тамъ я появлюся,—

запитує чоловік сам себе,—

Чимъ я Богу прислужуся?
Ны свѣтила, ны кадила,
Все то смерть роспорошила!"

Одначе, подумавши, він бачить, що в своїй долі він сам винен, а не смерть. Заспокоював він себе думкою, що „не час ще" йому вмірати,

„Треба вѣку доживати, —

що

„Старость будетъ на тое,
Чтобы дѣлать все благое".

І от він

„Старости не дождался,
И на тотъ свѣтъ не прыбрался" [1]).

В записах цієї вірші від лірників—ті самі думки і той самий тон, тільки мораль коротша і мова, звичайно, чистіша [2]).

Багато є також вірш, писаних на тему: „omnia vanitas". Найбільше поширена з них та, котра починається словами: „Кажуть люде, що я вмру"... Вона уміщена в Богогласнику під ч. 236 і теж досить часто трапляється в старих списках. Головний мотив її, як і в віршах Транквиліона, міститься в антитезі між життям тут і там, на тому світі.

„Зостанется сребро и злато, дорогіе шаты,
А вже жъ мѣнѣ изъ собою нѣчого не взяты!
А хотяй бымъ възялъ изъ собою, тамъ того не треба,
Садженъ землѣ, четыри дощки, спасенія з неба [3]).

В народнім варіянті ця вірша визначається особливою сердечністю тона [4]).

Але—скінчилося земне животіння людини. „Простите мя", каже вона словами одної вірші, прощаючись з життям, „братья милая и други,

Поля, холми и дубравы, зеленіе луги:
Вже жъ мнѣ по васъ не гуляти,
Вже прийшолъ часъ мнѣ помирати" [5]).

---

[1]) Збірник Кибальчича. № 53: „Пѣснь о покаяніи". Див. також „Народныя пѣсни галицкой и угорской Руси", Головацького, ч. III, відд. І, 285.

[2]) „Кіевская Старина", 1883 р., Лютий, 468.

[3]) Збірник Кибальчича, ч. 51: „Пѣснь о покаяніи". Див. також „Нар. пѣсни", Головацького, ч. III, відд. І, 286.

[4]) „Нар. южнорус. пѣсни", Метлинського, 371. Див. також „Кіевская Старина", 1889 р., Лютий; Збірник Іщенка. 1780—82 р.

[5]) Рукопис церк.-археолог. музею при Київській Акад., № 489.

Що ж чекає її там в перші часи тогосвітнього життя, в тому перехідному стані, коли душа ще не знайшла собі певного стану.

На це питання відповідає вірша з Богогласника під ч. 235, що починається словами: „Егда душа отъ тѣла розлучается". Розповідає вона про те, як прибула грішна душа в надземні митарства. Бачить там вона свого янгола-заступника, покутує свої гріхи і благає об захисті. Але це було вже пізнє каяття: „о человѣче,—каже янгол,—собиралъ еси въ семъ мирѣ не по мѣрѣ,

Сокривалъ еси себѣ богатство,
Затворялъ еси свои врати предъ сироти,
Втратилъ еси царство" [1]).

Про це розповідається в духовнім віршові трохи инакше.—Із Київа, з Єрусалима, відтіль ішло три черниченьки"—одна з хрестом, друга з євангелієм, третя з кадильницею. Стріла їх Божа Мати та й питає, де вони були, і що бачили. Вони їй одповідають, що були вони в Київі і бачили,

„Як душа з тілом розставалася,
Розставалася, та й позналася:
Чом-же ти, тіло, чом не терпіло,
Постів не постило? Чом-же ти, душе, неділі не чтила?
Будеш же ти, тіло, в сирій землі пріти,
А ти будеш, душе, у огні горіти" [2]).

Далі в віршах іде образ страшного суда. В Богогласнику він є під ч.ч. 35, 36, 37, 239 та 242. **Чимало є і духовних стихів про страшний суд**[3]). В де-яких із них ясно відбивається вплив відомих апокрифичних „Вопросів Іоанна Богослова Господу на Фаворській горі". Ось один з цих стихів, більш виразний і, як нам відомо, ніде ще не надрукований:

„Страшний суд наступить,
Хто добре заробить, той царства доступить...
А впадуть зорі з високого неба,
Займеться море й глибокі криниці,
А зірвуться вітри — а дуже буйниї,
А позносять гори, що будуть рівниї.
Затрубить янгел в янгельську трубу:
„Вставайте, умерші, до страшного суду!"
Ой як прийшла ж душа та до свого тіла:
Грішний чоловіче, здайся з свого діла!
Ой на Сафатовій долині, ой там будуть люде,
Там приятельство витатися буде:
Ой брат із сестрою, а муж із жоною,

---

[1]) Ibidem.

[2]) Чубинський, „Труды этнографич.-статистич. экспедиціи", т. І, 149—151. В віршах і псальмах про грішну й праведну душу, після розстання її з тілом, одбився вплив відомого „Слова о видѣніи апостола Павла". (див. Сумцова, „Очерки исторіи южнорусскихъ апокрифическихъ сказаній и пѣсенъ", „Кiев. Старина", 1887 р., Листопад, 423).

[3]) Метлинський, „Народныя южнорусскія пѣсни, 272.—Чубинський, „Труды экспедиціи", т. І, 220.—„Записки Юго-западнаго отдѣла географич. общества", Матеріяли, 24, 31.—„Кіевская Старина", 1889 р., Вересень, 694.

А син з батьком, а мати з дочкою.
А син від батька розлучений буде,
А мати з дочкою розділена буде,
Що дочка заробить, там мати не буде.
Ой по лівій стороні будуть еретики стояти,
Ой там будуть душам смоли піддавати,
А по правій стороні будуть янгели стояти:
Ой не пийте смоли, діждітеся води!
Хто смоли нап'ється, той в пекло вв'ержеться,
Хто води діждеться, в раю зостанеться!" [1])

Окремих оповідань про рай та пекло нема ні в віршах, ні в духовних стихах. Ми находимо як у тих, так і в других лиш випадкові вказівки на ті пекельні муки, котрі дожидають грішників на тім світі. Для нас важні в цім разі народні гадки про гріхи, котрі караються пекельними муками. З погляду на це, дуже цікаві для нас старі малюнки страшного суду, котрі до недавнього часу були на Україні необхідною окрасою церковних цвинтарів. В церковно-археологичному музею при Київській Академії є скілька таких малюнків, де змальовані рай та пекло. Три з них досить значного розміру, не менш трьох аршин уздовж (з гори до низу) і мало що не стільки завширшки. З цих трьох найкраще зберігся той, котрий намальовано простим пензлем селянського маляра і був власністю одної сільської церкви на Волині.

Ось його зміст.

На самій горі намальований Спаситель, перед котрим стоять праворуч Божа Мати, ліворуч Іван Хреститель, а по боках їх ззаду старозавітні праведники, котрі мають насолоду лицезріти божнього суддю. В другій лаві посередині змальовано євангелію, розгорнуту на сторінці: „прийдіть, благословенні Отця мого"... Над євангелією хрест, по боках євангелії два янголи, сурмуючі у сурми, а по той та цей бік—праведники новозавітні. В третій лаві по боках налою, на котрому лежить євангелія, змальовано встання з домовин; тут є сцена сповіді перед церквою, при чому диявол спокушає сповідника,—та постать людини, що лежить в ліжку, з написом: лѣнивца до церкви, котрого диявол тягне до пекла,—і смерть з косою; до неї наближається янгол з мечем та диявол з рукописьмом. В четвертій лаві, по самій середині простягнута з хмари рука, що держить терези: на правій шальці їх сидить душа праведної людини; шалька піднялася у гору; на коромисло їх з лівого боку злізла миша, а дияволи вхопилися за ліву шальку. Під терезами в запряженій чортами колісниці сидить людина з написом: судія неправдивій; чорти тягнуть його в пекло. З правого боку од терезів змальовано Адама та Єву під яблунею, на котрій в'ється змій. Біля терезів—постаті виправданих душ. З лівого боку од терезів гурт жидів, перед яким сидить диявол, спустивши ноги в безодню пекельну. Становище жидів доволі скрутне тим, що до раю далеко їм—в низу малюнка, по правий бік од терезів. Як вони дійдуть туди? Та чи дійдуть, не вважаючи на те, що їх веде сам Мойсей, котрого, між иншим, змальовано двічі—тут, у четвертій лаві, та в першій лаві, серед старозавітних праведників?

[1]) Записано в селі Колюсику, Ушицького пов., Поділля.

Питання ці маляр лишив без відповіді... В п'ятій лаві з правого боку змальовано рай в вигляді будинку, перед котрим стоять виправдані душі, а перед ними апостол Петро, який простягає ключ до дверей раю з лівого боку—розтулена паща пекла, в котру дияволи поганяють душі грішників, котрих змальовано у дві лаві по групах. Над першою групою першої лави напис: клеветникъ, над другою—вѣдьма, над третьою—наложница. Над першою групою другої лави напис: чаровникъ, над другою—закрутка, над третьою—жито краде, над четвертою—кравець, над п'ятою—ткачъ, над шостою—мельникъ. Кожну групу намальовано з приладдям свого ремества. Лівіше—велика сила грішних душ стрімголов скидається в пекло. Въ самому низу малюнка, під пеклом уміщено де-кілька побутових сцен з відповідними написами. Сцена перша: група складається з чотирьох осіб: па скринці грає музика, дві дівчини стоїть у парі, збоку диявол торкається одної з них пазуристою рукою. Вгорі напис: Дияволъ леститъ до танцевъ. Сцена друга: під деревом стоїть жінка і віддає дияволові свою дитину. Вгорі напис: Та що дѣти тратила. Сцена третя: по другий бік того-ж таки дерева селянин в постолах збірається лізти на дерево, диявол йому помагає. Зверху напис: Пчели краде. Сцена четверта: диявол тягне у пекло тачку, в котрій сидять чоловік та жінка в намітці. Зверху напис: Кумъ и кума.

Цікаво, що майже всі грішники, котрі змальовані на цьому малюнкові присуджені до пекельних мук, головним чином, за право порушення громадського характеру. Що-ж до релігійно-обрядових та родинних злочинств, то їх змальовано тут не з належними подробицями, тому для доповнення малюнку нам належить звернутися до творів народньої поезії, де ясніше з'ясовано релігійні погляди на родину, які доходили до народньої свідомости шляхом шкільних впливів.—Беремо з багатьох зразків тільки де-що.

Так, в одній галицькій колядці рішається питання: „Чому-ж так нема, як було давно?"—а далі змальовується цурання од стародавнього так:

„Святам Николам пива не варят,
Святам Рождествам служби не служат,
Святам Водорщам свічі не сучат.
Ой бо вже давно, як правди нема,
Бо вже ся царі повойовали,
А царь на царя військо збірає,
А брат на брата мечем махає,
Ой бо син вітця до права тягне,
Донька на матір гнів піднімає,
Ой бо кум кума зводить з розума,
Сусід сусіда збавляє хліба" [1]).

Основна думка цієї колядки зазначена в словах: „ой бо вже давно, як правди нема". Ми маємо перед собою ідеал у минулому, коли свято додержувались церковно-релігійних, родинних та громадських звичаїв. Що-ж було душею цих звичаїв? Иншими словами, в чому міститься на думку народню ідея правди?

[1]) Головацькій, „Народныя пѣсни, ч. II, стор. 21.

Дуже цікаву відповідь на це питання знаходимо ми в відомому духовному віршові про правду.

Найстарший варіянт цього віршу, на нашу думку, той, що починається нагадуванням про смерть:

„Ой горе, горе на сім світі жити,
Боронь, Боже, смерти, буде Бог судити!" [1])

Далі йде мова про відцурання рідних людей від безсилого та слабого чоловіка:

„Як чоловік здоров, всякий його любить,
Як лиха година, родина одступить".

З усього знати, що вірш цей призначений був для людей, які зазнали всього гіркого життя і під кінець його розчарувалися в найбільше дорогих надіях та симпатіях своїх.

„Ой як тяжко-важко каміння лупати",—

сумно продовжує співець,—

„Ой так тяжко-важко дітей годувати:
Бо старая ненька дітки годувала,
Дітки годувала, ночі не доспала,
А тепера дітки не на те вважають,
Беруть отця-неньку, під ноги вникають.
Бо тепер на світі така вийшла кара,
Що по всему світу то вже єсть неправда.
Бо тепера правда стоїть край порога,
А тая неправда сидить кінець стола.
Бо тепера правду бьють та ругають,
А тую неправду трунком напувають.
Бо тепера правда сидить у темниці,
А тая неправда у панів в світлиці.
Бо тепера правда скрізь закрита,
Тількі єсть приміта—на хресті прибита" [2]).

До таких сумних висновків прийшов співець, спостерігаючи життя „батьків та дітей". Другий варіянт того-ж таки вірша починається власне з цих висновків, увагальнень:

„Нема в світі правди!.. Правди не зіськати,
А звикла неправда тепер правдувати!
Що вже тепер правда сльозами ридає,
А тая неправда з панами гуляє.
Чи ти ж, свята правда, умерла, чи ти заключена,
А чи ти, мати рідна, од нас одреченна?
Нема в світі правди!.. Правди не зіськати!
Тількі в світі правди, що рідний отець та мати".

---

[1]) „Записки Юго-зап. отд. географ. об-ва", т. I, Матеріяли, ст. 23.—„Кіевская Стар.", 1883, Лютий, 469.

[2]) „Кіевская Стар.", 1889, Вересень, 683.

Далі йде малюнок сирітського життя, без батька і матері. Жалкує сирота, що не дав Бог їй орлячих крил, а то би вона полетіла „до батька, до неньки". Про трудність виховання дітей нема ні слова,—нема також і нарікання на невдячність дітей. Співець різко переходить до змальовання розрад серед молодших членів родини:

„Уже ж кінець віку і к нам приближився,
Хоч рідного брата тепер стережися,—
Бо він хоч і рідний брат, то правди не міє,
Він тільки устами, як перами, віє.
Із ним у суд стати—правди не зіськати,
Тільки сріблом-златом суддю насищати".

Кінчає співець свій скорботній вірш бадьорим покликом:

„Сам Господь єсть правда,
Сокрушить неправду,
Сумирить гординю,
Вознесеть святиню!" [1])

По змісту того й другого варіянту виходить, що „нема правди "навіть в інтимнім світі сімейних відносин.

Але при цьому треба мати на увазі, що порушують ці стосунки не батьки, а діти, які батьків своїх не поважають і самі проміж себе не годяться. Тільки одне батьківське почуття, а власне почуття матері, лишається незмінно міцним у цьому хвилястому морі ворожнечі, яка під іменем неправди панує в світі.

„А нема цвіту найповнішого над тую маківочку,—
Да нема ж роду найзірнішого над тую матіночку",—

говориться в одній пісні [2]). Справді, по народнім уявам мати є символ всепрощенної любови та безкрайого самовідречення. Вона сама правда—так саме одвічно страждена, як і та свята правда, яка була „на хресті прибита", тому і в розглянутих віршах правда зветься матір'ю рідною, а мати в свою чергу правдою вірною. Так що, правда є ніщо инше, як любов, утілена в особі матері на землі, в особі Господа Бога на небі. Цей, можна сказати, релігійний погляд на матір зазначився в піснях українських з такою силою і палкістю, що нема сили ні слухати, ні навіть читати їх байдужно.

„Ой матінко, вишенько,
Що без тебе лишенько!
Що тебе ж ні купити,
А ні заслужити,
Що без тебе, ненько моя,
Горе в світі жити!
Що уже-ж я й ходила,
Уже-ж я й служила,

---

[1]) „Кіевс. Стар.", 1883, Серпень, 769—770.
[2]) Лисенко. Збірник, вип. II, № 33.

Та не найшла тії неньки,
Що мене родила [1]).
„Мати наша, мати“, —

співається в другій пісні,—

„де нам тебе взяти?
Малярів наняти, матір змалювати,
Поставити матір на божничок в хаті...
На божничок гляну, то матір спом'яну,
Назад обвернуся, сльозами заллюся,
На бік оглянуся, рукавом утруся!“ [2])

Жіночі ролі в родині пісня розподіляє так:

„Жінка для совіту, теща для привіту,
Матінка рідна—лучче всього світу“ [3]).
(Вона)—родила й боліла,—

додає друга пісня,—

страдала, вмирала,
Кров проливала, смертоньки бажала [4]).

Тепер для нас зовсім зрозуміло, чому образа батькові та неньці вважається в народній українській поезії найбільшим злочинством.

„Кого Бог любить, того й награждає,
А за отця і за матку син Божий карає“ [5]).

На цьому мотиві збудована чудова народня дума про вдову та її синів. Мала вдова

„Трьох синів,
Як соколів:
Вона їх змалку годувала,
Зросту, слави, пам'яти, спрожитку сподівала“.

Оженились сини і, як видко, по намові жінок своїх прогнали матір з хати:

„Не сива зозуля закувала,
Як бідна вдова із свого дому виступала,
За слізами світу божого не видала“.

Взяв у прийми її до себе добрий чоловік, „близький сусіда“,—і от на старости довелось їй жити в чужих людей.

„Стали люде тее зачувати,
Стали вдовиченьків на сміх піднімати“.

---

1) Чубинський, „Труды экспедиціи“, т. V, ст. 552, № 154.
2) Лисенко, Збірник, вип. I, № 23.
3) Чубинський, „Труды экспедиціи“, т. V, ст. 459, № 29.
4) Метлинський, „Нар. южнорус. пѣсни“, 242.
5) Кобзарь Остап Вересай дав цьому віршові таку назву: „Пісня, що по нещастю живучи в світі співають“; „Записки юго-запад. отд. географ. об-ва“, т. I, Матеріяли, 24.

По других варіянтах напали на них усякі нещастя: „не став їм Господь ні в чім помагати“. Тоді визнали вони тяжкий гріх свій і пішли на чужий двір просить прощення у матері.

„Боже мій милий, Боже мій єдиний,
Поможи ти мені сії діти опрощати!“

Вернулась вона до-дому, а разом з тим

„Став і Бог видимо їм во всім помагати“.
Тогді-ж то вони один до одного стиха словами промовляли:
„Гляньте, браття!
Правду святе письмо свідчить, висвідчає,
На всякий час моление показує:
Котрий чоловік отця свого, матір штить, поважає,
Тому Бог на всякий час помагає“ [1]).

Ми розуміємо, що ідеальні риси матері далеко не завжди могли сходитись з дійсністю, але для нас має вагу поетичний задум—скористуватися з досвіду життя, щоб утворити в постаті матері моральну силу, яка є ніщо инше, як сила любови, що відновляє між людьми святу правду. Власне кажучи, це не єсть свідомо утворена формула життя на ґрунті правних та політичних стосунків. Але певно можна сказати, що в поетичному настроєві, який ми піддаємо аналізові, немалозначну силу мали хліборобські форми побуту, в яких жив та й досі живе український народ. По самій природі своїй форми ці вимагають більше праці, ніж капиталу, якого потрібують переважно гуртові підприємства, які здійснюються в кооперації багатьох робочих сил, не звязаних між собою родинним звязком. Відсіля—індивідуально-родинна основа складає ґрунт для хліборобської праці—відсіля-ж індивідуальна воля вчинків, яка приводить до незлагоди. На цім ґрунті родинного індивідуалізма єдиним пунктом підпори являється ідея любови в особі матері. За образу цієї щирої любови карає Господь, як за ламання правди над котрою тріумфує неправда, як у родинному, так і в громадському житті. Зовсім можливо, що цей світогляд зростав серед українського народу після невдач його в громадянсько-політичнім житті. Але кинувши метод угадувань, вважаємо необхідним встановити той принціп, що в творах української поезії, як шкільної, так і народньої, вся народня етика виявляється головним чином в так званій родинній моралі, заснованій на почутті кревности, на взаємній симпатії людей, близьких між собою по крови. Спілка цих людей зветься р о д о м, р о д и н о ю. При всій порізнености родів, тоб-то родин у дійсному житті, кревпість у поетичних увах українського народу складає свого роду культ, який, можливо, підтримується самою цією порізненістю. Потрібно зазнати на гіркому досвіді всього тягаря самотньої боротьби за істнування, без підтримки близьких людей, щоб прилинути палкою мрією до цих самих людей, щоб визнати всю необхідність їх в сторонньому чи чужому осередкові.

„Хоч по шию в воду, та до свого роду“,

---

[1]) Зміст цієї думи переказано з чотирьох варіянтів, уміщених у Метлинського, „Народныя южнорусс. пѣсни“, 345—354.

говориться в одній пісні,—

„Хоч і обмочуся, в роду обсушуся,
Таки з своїм родом та повидаюся“ [1]).

Проте звичка жити на свою руку, жити особистим життям, лишається в повній своїй силі. Це одна з тих суперечностей, які почасто сусідують, як в одній особі, так і в цілому народові,—одно з тих психичних роздвоєнь, які являються джерелом турбот та душевних страждань. Відсіля ця жалібна нота, що проходить через всю народню поезію родинного змісту. Почуття незадоволення, неповного щастя, складає пануючу стихію її.

Тим-же почуттям перейняті і вірші, з якими приходили в народ представники школи.

Без сумніву, реальним ґрунтом цих віршів була особиста доля самих творців віршів, які в бурлацькому житті своєму знаходили досить приводів для парікань на тяжке становище своє.

„Ей то як-то мені, мати, не хотілося-б у чужій стороні пробувати!
Будуть мене люде знати,
Будуть мене пришельцем називати“ [2]),

каже в одній думі козак своїй матері, від'їзжаючи з батьківської хати. По народньому розумінню, хазяйський син, отецький син користується повними правами горожанства в своїй окрузі, а пришелець—особа загадкова: сьогодня він тут, а завтра там,—для нього не обов'язково рахуватись з місцевими інтересами, з „поговором і славою“ тієї округи, в якій він опинився. Із таких-от пришельців і складалася шкільна братія, що пропонувала свої вірші народові. Тому не дивно, коли вона в цих віршах висловлювала тугу за батьківщиною, навіть у тих випадках, коли кому-небудь з її гурту щастило в чужім краю.

„Отче, отче, прибудь ко мнѣ“,—

говориться в одній вірші,—

„Увесели сердце во мнѣ,—
Прибудь, отче, на бракъ къ сыну,
Увиждь жену, мнѣ любиму“.

В таких самих висловах ідуть дальше звертання до матері та сестер:

„Прыбудте днесь, не смутѣтся,
Се бо братъ вашъ веселытся“ [3]).

Ще тяжче робилося життя в чужім краю, коли вмірали близькі люде на батьківщині.

„Тяжко та важко чоловікові в чужій чужині,
На чужій стороні,
Без отця, без неньки, без сердешного роду пробувати“ [4]).

---

[1]) Чубинський, „Труды экспедиціи“, т. V, 474.

[2]) „Зап. югозап. отд. географ. об-ва“, т. I, Матеріяли, 14.

[3]) Збірник Кибальчича, № 64.

[4]) Метлинський, „Нар. южнор. пѣсни“, 357.

Та сама думка на ріжні лади висловлюється в багатьох віршах.

„Я сирота, блукаюся“,—

говориться в одній з них,—

„родини не маю,
На чужині пробуваю і вік свій теряю.
Ой як орел по-над поле повітрем носиться,
Так сирота на чужині с плачом веселиться.
А як тяжко каменеві по воді пливати,
Так сироті на чужині горе пробувати“ [1]).

Звичайний склад сирітських вірш—нарікання на ворогів:

„Що я кому виноват, за що погибаю?
Нігде от злих чоловік спокою не маю,
Ненавидят, гонят, б'ют, живцем пожирают,
Як яструбі на бідную птицю нападают,
Ні скритися не могу, ні явно прожити,
Явно гонят, тайно б'ют, підкладают сіти,
Лютим огнем, яростію палают без міри,
Метаються на мене, як лютії звірі,
А що кому за вина, якая причина?
За то гонят, за то б'ют, що я сиротина“ [2]).

Ближче до народнього настрою стоїть псальма, якої виспівують і тепер лірники, і відома вона під назвою „Сирітка“. Починається вона міркуванням про те, звідки походить сирітство:

„Дивная година на світі настала:
Не їдна сирітка без мамки зосталась,
Отець пару знайде, буде в парі жити,
Нещасні сироти підуть преч служити“.

Ото пішла сирота „по світу блукати“. Здибує її сам Господь Бог і питається її, куди вона йде?—„Іду, каже сирота, матері шукати“.—Не найдеш ти своєї матері“,—каже їй Господь Бог,—„спочиває вона в гробі“. Приходить сирота на могилу матері своєї і, ридаючи, жаліється їй на своє життя гірке. Радить їй мати звернутись до мачухи, щоб вона їй „сорочку пошила і головоньку змила“. Мачуха, як мачуха, в усім одмовила бідній сироті, та ще й „по сусідах її обсудила“. Така вже доля сироти:

„Хоць сирота робить, робота їй ні защо,
Все говорять люде: сирота ледащо“.

---

[1]) Головацькій, „Народныя пѣсни“, ч. I, 376.—Те саме, ч. III, відд. I, 313. Єсть ця вірша і в рукописах церк.-археол. музею при Київськ. Академії, № 489, але в покаліченому вигляді.

[2]) Рукопис церк.-археолог. музею при Київськ. Академії, № 489. Збірник Кибальчича № 66. Див. також: Головацький, „Народныя пѣсни“, ч. I, 357.—Чубинський, „Труды экспедиціи“, V, 448.

Кінчається ця зворушлива псальма описом раювання сироти в раю і кари злій мачусі в пеклі [1]).

Багато є в старих шкільних збірниках инших подібних псальм, в яких висловлюються журні почуття „бездольних і безщасних". Ціле життя своє вони шукали щастя і, всупереч заповіту євангельському: „іщіте і обрящете", ніде не знаходили його, можливо тому, що не завжди шукали його там, де слід було [2]). Поясняючи ці невдачі творці псальм ідуть слідом почасти за стародавніми думками народніми про добру та лиху долю, при чому та і друга дається людині при її народженню [3]). Тому

„Хто на сім світі без долі вродился,
Тому світ марне, як колом точился.
Літа плинуть марне, як бистриє ріки,
Часи молодиє, як з дождижу потоки,
Все то марне минаетъ" [4]).

Очевидно, нічого гонитись за вітром у полі, тоб-то домагатись того, що один тільки раз дається людині, і чого вдруге дістати вже не можна. Таке признання ми раз-у-раз бачимо в псальмах, а проте складчики їх невтомно шукають долі або-ж, в крайнім разі, жалкують, що орлячих крил для цих шукань не мають. Звичайно, вони не єднали з словом доля мітичних переказів, що подекуди і до цього часу живуть серед народа. Для них доля була звичайним втіленням випадкового збігу сприятливих обставин.

Перебуваючи на цьому більш раціональному ґрунті, вони уявляли, що всяка людина до певного ступеню є сама для себе доля, що початок щастя міститься у внутрішньому самозадоволенні працюючої і притому чесної людини. Ця думка пробивається в де-яких псальмах, як пізнє каяття у власних помилках:

„Годі вам шуміти, зелениї луги!
Годі мліти серцю моему з несносної туги!
Як цвіти прекрасниї скоро одцвітають,
То так нас молодиї літа скоро покидають.
Пройшли літа скоро, як бистриї ріки,
А я живу при нещасті через усі віки.
Віють вітри 'в степу—зепрету не мають:
Ідуть мислі в день і в нощі—спокою не дають.
Старость моя й жизность! Не могу терпіти,
Що я не вмів молодими літами владіти".

---

[1]) „Кіевская Старина", 1889 р. Вересень, 685. Головацький, „Народныя пѣсни, ч. III, відд. I, 272.

[2]) Сюди-ж таки стосується псальма в збірнику Кибальчича під ч. 63, а також у Головацького, „Народныя пѣсни", ч. III, відділ I, 83; у Чубинського, „Труды экспедиціи", т. V, 476, № 62.

[3]) Метлинський, „Народныя южнорусскія пѣсни", 108, 144, 278.

[4]) „Кіевская Старина", 1889 р. Березень. Ця псальма під заголовком „Пѣснь о свѣтѣ" надрукована тут по галицькому рукописові, позначеному 1751 роком. Скілька років тому ми якось бачили в каноника о. Антонія Петрушевича шкільний збірник, списаний в 1783 р. Тут автором цієї псальми названо якогось Падальського. В тому-ж таки збірникові є цікава „Пѣснь моральна о плачливомъ станѣ нашого студента", якої, на жаль, не встигли ми списати.

Як на вихід з цього становища, псальма вказує цурання світа, на утечу „в темниї луги, в степи і в пустині [1]).

Таких утікачів було багато в давній Україні. Одні з них линули до запоріжської Січі, яка ставала для них матір'ю, а „Великий луг—батьком". Инші простували в степи і в дикі поля, де можна було при щасті та відвазі бити ворога та одбірати у нього багату здобич. Були, нарешті, і такі, які йшли від клопоту життя в пустині, частіше—в манастирі, як говориться про це в одній сердечній псальмі:

„Не піду у мир,
Піду в манастир,
Щоб душу спасти,
Щоб Господь простив" [2]).

Такі в загальних рисах моральні мотиви, широко розвиті в старих шкільних збірниках і цілком підхожі до народнього світогляду. Для нас важніше в цьому разі документально пересвідчитись в тому, що стародавня українська школа брала живу і безпосередню участь в виробленні цього світогляду.

Вірші побутового змісту.

Ми не знаємо дійсне і докладно, яка була етика наших предків в дохристиянську епоху, але з попереднього нарису ми досить могли пересвідчитися в її християнських особливостях, які виявляються ясно в віршах морального змісту, утворених південно-руською школою в XVII та XVIII століттях. Ті самі особливости ми бачимо і в побутових віршах, не вважаючи на те, що вони відріжняються розвязністю тона, як здається, не відповідною поважному змістові їх. Ми розуміємо головним чином, так звані, різдвяні та великодні вірші, в яких особи і події євангельської історії малюються в безпосередньому звязку з обстановою народнього українського життя,—в дусі і тоні наївних оповідань, перейнятих гумористичним настроєм.

Оскільки нам відомо, перша різдвяна вірша написана була відомим упрядчиком словника та друкарем Памвою Бериндою. Надрукована вона була у Львові в 1616 році і присвячена бискупові львівському Іеремії Тисаровському.

„Прійми",—

говорить автор її,—

„о Архіерею великій, значный,
Яко в речахъ не похибне дѣльный і бачный,
За коладоу і щодрый днь книжечкꙋ тоую,
Котораѧ то презъ дѣтокъ декламова́на
И длѧ оутѣхи на днь тотъ з дроукꙋ выда́на" [3]).

Ясно з цих слів, що різдвяні вірші, як і колядські пісні, утворились з обрядового славління, яке бере свій початок з незапамятних часів. Без

[1]) „Кіевская Старина", 1882 р. Серпень, 281. Єсть ця псальма і в збірнику церк.-арх. Музею при Київській Акад., ч. 489.

[2]) Метлинський, „Народныя южнорусскія пѣсни", 372.

[3]) Імперат. Публичної Бібліотеки церковнослов. відділ, I, 8, № 12.

сумніву далеко раніше од того часу, коли написав віршу свою Памва Беринда, християнські мотиви почали проходити в колядування, але можна сказати з певністю, що тільки в часи давньої української просвіти ці мотиви оброблені були систематично. Під впливом стародавнього обряду представники школи складали усякі вірші, які проказували молодики школьні, як віншувальні вірші в дні свят. Чим ближче стояли ці вірші до моменту походження свого, чим вище була богословська вченість складачів їх, тим більше було в них риторичного патосу і тяжких, книжних зразків мови. Такі, між иншим, по змісту і формі своїй і вірші Памви Беринди, — такі самі і різдвяні вірші Кирила Транквиліона-Ставровецького, надруковані в його „Перлі многоцінному" [1]). Багато з них так і зосталось на ступеню шкільного велерічія, не порушенного дотиком народньої думки. Багато пішли далі, але спинились на півдорозі від школи до народу. Є, нарешті, вірші, або перероблені народом, або-ж написані в народньому штибі самими бакалярами сільськими, що ближче стояли до народа, ніж учені латинських шкіл. Можна гадати навіть, що де-які вірші, складені молодшими мешканцями сільських шкіл, або-ж мали в їх громаді остаточну обробку. Такі, наприклад, граціозні віншування, проказувані дітьми молодшого віку, і тепер не забуті:

„Я малий пахолок,
Родився в вівторок,
А в середу рано
Мене в школу дано.
Іду з школи — плачу
І світа не бачу,
Очі протираю,
На карман позираю,
Вас с праздником поздоровляю".

Або-ж:

„Я маленька дівочка,
Як у полі квіточка,
Більш нічого не знаю,
Тільки аз да буки...
Пожалуйте мені грошик у руки" [2]).

Щоб одержати празникове, треба було, як видно з цього наївног щебетання, де-що розумітись на шкільних науках:

„Дарма, що я малий,
А в церкві бував
І обо всім чував:
Оце і вам звіщаю
І с праздником Христовим поздоровляю" [3]).

Колядування, таким чином, було чудовим педагогичним засобом для підростаючої молоді.

---

1) „Перло многоцѣнное", 2-е видання (в Могильові), 1699 р.
2) Чубинський, „Труды", III, 435.
3) Безсонов, „Калики перехожіе", вип. IV, 47.

„Пане господару“,—

говориться в одній колядці,—

„Ми твого двору не минаємо,
Вставай с постелі, одчиняй двері,
Прийде до тебе Діва Марія,
Діва Марія і Святий Миколай:
Сяде Миколай у кінець стола
Книги читати, тебе питати,
Чи навчаєш ти діти малії
Богу молиться, старшим кориться?
Діва Марія стане питати,
Чи навчаєш ти діти малії
Книги читати, в церков ходити,
Святе Рождество празником чтити,
Батька, матінку вірне любити“ [1])?

Але молодість має свої права, — та й завдання морального характеру, які зазначені в списаній нами колядці, зовсім не вимагають каяття та сліз— особливо в дні свят. Тому не дивно, коли ми знаходимо в багатьох віршах ясний, веселий настрій, в супроводі всяких жартів.

„Слава Богу“,—

читаємо ми в одній стародавній вірші,—

„того ми тепера дождались,
Що за шість неділь з ковбасою опять повидались!
Я-ж казав: шутка, що позавчора свині галасали!
Аж то люди ік святкам все ковбаси дбали,
Лиш почули, що Різдво вже не за горами,
Не схотіли болш сидіти над огірками,
Зараз стали шататись між скоромним крамом:
То з гусми, то з курми, то з битим товаром“ [2]).

Кінчається вірша звичайним віншуванням господареві і зиченням йому всякого добра.

Такий самий настрій ми бачимо і в колядках віршового походження. Він залежить від відомого нахилу українського народу до гумору. Що-ж торкається складачів віршів, то, користуючись більшим або меншим знанням церковно-словянської мови, вони мали повну можливість говорити про речі незначні церковно-словянською мовою, і навпаки, про значні справи простонародньою мовою, і таким чином в самій двобічности літературного стилю, що до предметів ріжної природи вони знаходили всі фарби для пародії та жарту. Але, щоби використати ці фарби, треба було мати той особливий склад душі, котрий виявляється в змаганні зближувати протилежне та роз'єднувати подібне. Це й буде психічною підставою гумору, котрою перейняті святкові вірші та відповідні їм колядські пісні.

---

[1]) Чубинський, III, 384—385.

[2]) „Кієвс. Старина“, 1889 р., Січень, 242.

Що до свого змісту ці вірші мають де-кілька головних тем.

Перша тема—догматичного характеру: це гріхопадіння прабатьків наших, як причина втілення Сина Божого.

Ми маємо дві редакції вірш, писаних на цю тему. Одна—більш книжна, друга — народня.

В книжній редакції оповідається библейська історія близько до первотвору — про те, як Бог після утворення прабатьків оселив їх в раю. як „враг злосливий і не жичливий став Єву намовляти“, щоб вона скуштувала від древа пізнання добра та зла, а Єва — Адама, як збентежилися вони, пізнавши себе голими, як прокляв Бог змія. Кінчається вірша малюнком вигнання прабатьків з раю:

„Бог з раю сходить,
Ангел приходить,
Гнів Божий об'являє,
Грізно гукає,
Мечем дмухає,
З раю виганяє“ [1]).

В народній редакції ця вірша уявляє логично закінчений розвязок питання, поставленого на початку його: „чого прийшов до нас сам Бог?“ Оповідання починається ab ovo. Задумав Сатана „зрівняться з Богом“ і був скинутий за це з неба. Тоді „зайшов він з иншого краю“,—запрошує Адама в гості, і сам приходить до нього в рай в гості. Звичай гостювання, як видко, не молодший од библійського раю. Але сумні були наслідки цього гостювання: „Адам яблука вкусив“. В цих трьох словах повідано про всю сцену спокуси. Зате перші наслідки цієї події подані докладно. Діло показано так, що Адам, спокушений дияволом, випив лишне. Прокинувся він на другий день, а товариш з нього „і сорочку зняв“. Приходить до нього Бог та й питає, куди він дів сорочку. — „Не знаю, десь вчора загубив“, — відповідає Адам. „От-так ти доглядаєш гаю“, — каже йому Бог, як добрий хазяїн своєму наймитові,—„пішов-же вон, поганий, з раю!“ Покарана і Єва не тим, що в болістях буде родити своїх дітей, а тим, що буде вона „прясти“,—„а щоб не сміла яблук красти“,—каже Бог,—„так я Адамові нагайку дав“. Самого скусителя скинуто в пекло, „де вогонь горить“. А щоб вдягнути Адама та Єву, Бог „родився сам“.

„Родивсь Христос“,—

кінчається вірша,—

„Адам гуляє,
Є нова свитка і кожух,
І Єва в плахті похожає,
І знов радіє дух.
Тепер і в вас жупани нові,

[1]) Збірник Кибальчича № 49. Єсть ця вірша і в рукописному збірникові церк.-археологич. музею при Київськ. Академії, ч. 252. Більш докладний варіянт, що єднає початок із кінцем, себ-то гріх праотців з народженням Спасителя, і в той же час перейнятий апокрифичними переказами про вигнання Адама й Єви з раю, надрукований в „Кіевс. Стар.“ 1891 р., Листопад, 274.

Бо ви Адамові рідня...
Так будьте ж з праздником здорові,
Гуляйте, пийте, хоч що-дня" [1])!

Вчинки Адама в цій вірші мотивовані обстановою народнього свята: все лихо не в Єві, а в самому Адамові,—що він не тямив міри. Потім— чуття сорому взято не в його психічних основах, а в найпростішій формі довершеного факту: нема в Адама сорочки. Нахил думки такий, що вона не може уявити собі щирости райського щастя без „доброї одежі". Христос і родився для того, щоб вдягнути Адама і всіх нащадків його. І всі одягнуті в празникове: є привід для радощів та веселощів.

Трохи инакше розповідається про гріхопадіння Адама та Єви в другій подібній вірші. Вмів Адам дуже добре грати на сопілці,—

„Що було як заграє,
Так аж дерево скакає".

Одного разу заснув Адам

„під кустами,
А сопілку положив безпечно під головами".

Підкрався до нього змій та

„Вирвав пиж із сопілки.
Кинеться Адам,—аж дірочки тільки:
Свись, свись! Аж не грає,
Тілько сипить, а голосу не має".

А на ранок він повинен був грою своєю „Богу на-добридень дати". Посилає Бог янголів за Адамом. Виясняється, що зіпсувалась Адамові сопілка.

„Постій же ти, козаче",—

каже Бог,—

„Я з тобою подумаю поступить иначе"...

За недбайливе поводження з сопілкою Адама разом з Євою було вигнано з раю. З того часу

„Стала смерть над людьми старшинувати,
Стала вона з янциболотом в одну ціль стріляти,
Став люд в'януть, як у-зімку свекла,
Поробилися ковзалки до самого пекла.
Первий Каїн підскобзнувся, а за ним другії,
Стали вже й добрі люде ковзаться, а не тільки злії".

І ото Бог для спасення людей посилає на землю свого сина [2]).

Не можна не зазначити в цій вірші наївних думок про музичний хист Адама, котрого і сотворив Бог, як здається, не тільки для догляду в раю, але й для артистичного діла, призначеного для самого Бога. Чи було цю

[1]) „Кіевс. Стар.", 1882 р. Листопад, 398. Віршу цю записав учитель купянської духовної школи, В. Лавровський, на жаль невідомо од кого і коли.

[2]) З рукописного збірника, що належить авторові.

фабулу перейнято звідки-небудь, чи її було безпосередньо утворено, але у всякім разі вона перебуває в повному контакті з музичним нахилом українського народу, серед котрого її було оброблено.

Багато є різдвяних віршів, що написані на історичні теми—про поклін пастухів та царів рожденому Спасителеві, про зустріч царів з Иродом, про різню немовлят то-що. Кожна з цих тем розроблюється або окремо, або в звязку з иншими темами.

Пастухи в віршах виставляються дітьми природи та рідних обставин українського побуту. Раз,—каже один з цих пастухів, пасли ми вівці:

„Кормок придався зелененький,
Були кошари готовенькі,
Привілля для всього було".

Над вечір два пастухи зостались коло кошари, а решта троє

„Пішли у вербняжок,
Бо недалеко був лужок".

Помітили і ті, і другі, що небо почервоніло, „да ще не так, як на мороз". В цей час прибігає Явтух, котрий лишався коло кошари, з вісткою, що в кошару вдерся злодій. Кинулись всі разом до кошари і бачуть що

„в кошарі з краю в край шагає,
Таке велике, ще й літає,
Не чоловік, а бачця, схоже".

Виявилося, що то був „янгол божий", котрий звелів їм іти до Вифлиєму „в станю":

„Там є",—

сказав їм Янгол,—

„маленькеє дитятко,
Оддайте йому се ягнятко:
Оце в сю ніч Христос родився,
Син Божий з Діви воплотився".

„Не довго тут ми рахувались",—каже далі оповідач,—

„Пішли в кошару до овець,
Ягня, що лучче, те й піймалось".

Яскраве світло осяяло їх в стайні, а потім, коли вони отямились, то впали навколішки і принесли убогий дар свій „пані"—матері Божій.

„Прийми ти", сказали вони, „отсе ягнятко,
Щоб не голодне було твоє дитятко".

Помітили вони, що

„Біля тієї пані
Стояв у жовтому жупані
Старий, сіденький чоловік,
Як будьто прожив другий вік".

Це був Йосип, котрий

„трохи поворчавши,
На вухо пані щось шептавши“,

сказав їм:

„Ідіть у мир і повідайте,
Що се родився Божий син“.

Пішли пастухи з цією вісткою по своїх хатах:

„Хто вправо, а хто вліво взяв,
А я“, кінчає оповідач, „оце до вас попав,
Щоб вас з Різдвом поздоровляти“ [1]).

В де-яких віршах віншування пастухів приймають надзвичайні розміри. На сцену являється великий натовп сільської молоді, котра метушливо біжить до народженого Спасителя не тільки з пастушими дарами, але з усякими стравами та напитками, звичайними на свята.

„Перший Микита, сам Бога віта“,

читаємо в одній стародавній вірші,

„Самко з Юхимом, своїм побратимом,
Скоро прибігли, зараз запіли.

Яким із Яцьком, а третім Мацьком,
Несли барана до Христа-пана.
Пилип з Макаром ішли там з даром,
Два хліба взяли, Богу отдали.
Гаврило в вічку ослові січку,
А Стах волові приніс полови.
Данило по морозі в драбистім возі
Привіз горілки чтирі барилки.
А там у дверець тютюн і перець
Хима стояла і продавала.
Андрей і Демко прибіг рихленько,
Перцю теж мірку всипав в горілку.
А єдна Дося спекла порося,
Нім Бога взріла, порося ззіла.
Грає аж мило в дуду Кирило,
А ти, Матію, грай у трубію [2]).

Варіянт цієї вірші з приспівом: „Алилуя, Господи помилуй!“ істнує в формі колядки [3]), але через те, що цих приспівів немає в стародавньому

---

[1]) Вірша ця записана в Харьківській губ. від І. М. Полторацького, „Основа“, 1862 р., Червень, 44—49.

[2]) Рукопис церк.-археол. музею при Київськ. Академії, список другої половини XVIII ст. В тому-ж таки роді вірші з іроничними вихватками по адресі Литвинів (білорусинів) надруковані в Безсонова, „Калики перехожіє“, IV, № 257. Див. також у Чубинського „Труды экспедиціи“, т. III, № 100, варіянт Б.

[3]) Чубинський, III, ст. 381, № 104.

тексті, списаному нами вище, то можна зробити висновок, що в першій редакції ця вірша призначалася для проказування, а не для співу. А проте, часом і вірші-колядки з додатком в самому кінці привітань від віншувальника переробляли в вірші-орації. В цій взаємності впливів одного типу віршів на другий міститься причина відхилення їх в той чи другий бік. Але помітно, що частіше підпадали під ці відхилення в бік віршів-орацій вірші-колядки. Рішучою ознакою переважного впливу перших на останні служить зміна тону їх — поважного на жартовливий тон, котрий панує в віршах-ораціях [1]). В цьому саме тоні і міститься побутова сила віршів-орацій, яка дає їм значіння матеріялу, обов'язкового для студіювання побуту та звичаїв стародавньої України. Це свого роду епос, оголений від всіх умовних зразків церковної лірики, котрою рясніють вірші-колядки, — епос давніх українських звичаїв, перенесених в далеку — євангельську або навіть у біблейську — старовину. З наукового боку звичаї ці, які-б вони не були, уявляють такий самий інтерес, як і всякі історичні особи та події. Тому зрозуміло, чого ми спиняємося на віршах-колядках тільки мимохідь, не використавши того, чого багато є в віршах-ораціях.

Як в тих, так і в других віршах, оповідання йде далі про царів, що прийшли поклонитись народженому Спасителю світа. Завдяки непереривности подій, це оповідання сполучається трохи чи не завжди з оповіданням про зустріч царів з Иродом, про різню немовлят, про долю самого Ирода.

В одній вірші-орації мовиться, що царі прийшли до Вифлеєму зо сходу.

„Дари поклали і поздравляли
По-письменськи, звисока".

Перед нами тепер—не пастухи з їх наївною простодушністю, а вельможні та мудрі люде. Приймає їх Йосип, як здається, з більшою любезністю, ніж пастухів:

„Сідайте-ж у нас",—

каже він їм,—

„Ми почастуєм вас,
Чим Бог нам дав".

Після гостювання царі поснули, а в сні янгол наказав їм вертатись до-дому другою дорогою, щоб Ирод не довідався, де родився Спаситель. Чекав Ирод царів та не дочекався. На цьому вірша й кінчається [2]).

В другій повнішій редакції цієї вірші продовжується оповідання про Ирода, котрий скликав „мудрих мудреців, світських пан-отців", щоб вони йому „сказали і прослебезували, де Христос родиться мав" Ті вказали на Вифлеєм. Враження од цієї одповіді переказується в вірші з паталогичними дрібницями: довго стояв Ирод без ума,

„Дерегь руками, скрегоче зубами,
А речі зовсім нема".

---

[1]) Де-які вірші-колядки є не-що инше, як трохи змінений текст церковних пісень. Такі, напр., вірші, вміщені в Безсонова, т. IV, №№ 60, 273, 278.

[2]) Терещенко, „Бытъ русскаго народа", ч. 7, 68—69. Відси передрукована ця вірша в Безсонова, „Калики перехожіе", IV, 27.

Потім прохопився він фатальним наказом знищити немовлят. За це беззаконня, за невинно пролиту дитячу кров, Бог посилає на Ирода кару:

„По грудях болячки, по спині чирячки...
Ковтуни в чубі стали...
Під очима позеленіло,
Під носом почорніло,
Як у собаки під хвостом.
Різачка до пупа докучала,
Дуже в животі бурчало...
Лікарів призивали,
Пластирь клали"...

Ніщо не помогло. Згинув Ирод, „диявольський гайдамака":

„Не вмів хліба їсти,
Пропав без вісти,
Як у ярмарку собака"...

Так йому й треба... „А ми", так кінчається вірша, „звеселімся, Христу-Рождеству і Божеству поклонімся" [1]).

Вірші-колядки про царів та про Ирода не відріжняються художністю, за винятком тих колядок, де царі дають ім'я рожденному Спасителеві, а також де-яких колядок, де оповідається про горе матерів після різні немовлят:

„Ой єсть Ирод, єсть проклятий,
Сина свого не пускає,
Малих діток вибиває,
Голим мечем вирубає,
Кров невинну проливає...
Плаче ненька і ридає...
Годі, мати, вже ридати,
Малих діток вже немає [2])...

Тема, як ми знаємо, улюблена в українській народній поезії. Божевільна жорстокість Ирода глибоко запала в душу українському народові, котрий багато бачив Иродів на своїй рідній землі в особі ворогів-чужоземців—от як, наприклад, татари та турки. Звідсіль беруть свою історію відомі приказки: „Иродів син", „Иродового сина дитина"...

Є ще одна різдвяна вірша, ледве чи не краща з художнього боку. У ній змальовується загальна радість з приводу народження Спасителя. Головний мотив цієї вірші в нерозробленій формі ми знайшли в одному стародавньому рукописові XVIII століття. Як здається, це вірша-колядка:

„Сонце і місяць весело іграють,
Гори і холми радость в собі мають,
Поля і диброви
Хвалить Бога всі готові,

[1]) „Кіевс. Стар.", 1888, Січень, 278. Записана ця вірша коло 1848 року від Гулака Артемовського.

[2]) Чубинськ., III, 359, № 87, вар. Б.

І всі человіці днесь весело скачуть,
А зліє душі всі во аді плачуть.
А ти, Aароне, старий человіче,
Сподобілеся жить в небі вічне,
Же Бог—Месія
С твоєго жезла возсія.
А ти, Давиде, своя гуслі строй, строй,
Грай весело, а Бога ся бой, бой,
Возграй, восклицай, веліїм гласом викрикай!“ [1]).

Вірша-орація починається змалюванням празникового настрою поміж людьми:

„Баби, діди пиво-меди, горілку варену
Кухликом п'ють, з книшами труть свинину печену,
Хлопці, дівки навпередки бігають під хатки,
І як вовки, або свинки, скиргичуть колядки.
Пани, купці, славні кравці, шинкарство, міщане
Об сім Різдві усі в нові убрались жупани“.

Тут є все: ріжного віку і стану громадяне України, їх їжа та одіж. Живий, побутовий малюнок цей кінчається олицетворенням матері-землі:

„Мати-земля уся гуля і, взявшись у боки,
Пісні гука, б'є гопака в підківки широкі“.

Святкують і янголи на небі: „в долоні б'ють, пісні гудуть“. Дивлячись на цю загальну радість,

„Старенький Бог на стіл ізліз і сам собі дума:
Праздник душам, тільки Адам із Євою рюма“.

Тяжко йому бачити цю неповнечу світового щастя: „важко здихнув“ він і наказав архангелові Гаврилові написати в пекло до праотців, що Христос народився. Небесний посланець цим разом придався справним писарем: зараз достав він „папір і чорнило“ і написав змученому Адамові довгого листа з радісною вісткою, що він укупі з нащадками своїми „із пекла спасеться“. З характерними особливостями повільного і флегматичного українця читає Адам листа від Бога: попереду він „надів сіряк, на лавку сів да і надів на ніс окуляри“... Віджив Адам, як тільки дочитав листа:

„Як прочитав, Єві сказав: „давай варенухи!“

Підкріпившись порядно, він, додержуючи всіх належних церемоній,

„З гирі зніма капелюху,
На пень же став тай прочитав той лист всім до слуху,
І увесь тут загудів люд, мов літом ті бджоли,
Беруть жінок, ведуть в танок, затикавши поли.
Тії бичка, ті козачка, ті горлицю скачуть,
Самі-ж старі, сидя в шатрі, од радости плачуть.

---

[1]) Рукоп. церк.-арх. муз. при Київ. Акад., № 252.

Пророк Давид там-же сидить і в кобзу іграє,
Пісню святу Спасу-Христу з псалтирі читає.
Чорнявий Хам сидить теж там і ріже в сопілку,
Сам добре п'є і всім дає квартою горілку.
Куці чорти, мов ті хорти голодниї, скиглять,
Лапи гризуть, що попав рвуть, скрутились і пінять.
Суціга-смерть собі-ж верть-верть і ляп-ляп кістками.
Смерте, вгамуйсь!..
Наш Бог-Христос чортів, як ос, подавить ногою,
З твоїх кісток, смерте, трісок наробить і гною,
Всіх вас у прах потре і шлях нам зробить до раю.
Сим я Христом, пани, з Різдвом вас поздоровляю" [1]).

У нас нема досить підстав одмовлять нашим предкам в релігійній набожности. Боротьба за віру батьків, за „благочестіє", як говорили в старовину, заповняє багато сторінок в історії українського народу. І необхідно зазначить ще, що боротьбу цю вела не сама простонародня маса; не відставали від загальної справи всі верстви українського громадянства, не виключаючи, певна річ, і тих, з котрих виходили складачі празникових віршів. І одначе ми не бачимо в цих віршах церковної регламентації і відповідної витриманости. Навпаки, ми бачимо в них зовсім вільне і, сказать-би, сміливе поводження з сюжетами, котрі складають святощі християнського віруючого чуття. Чи можна без всякого сумніву сказати, що в них нема цього чуття? Нам здається перш за все, що в них є особливе чуття, власне чуття міри, котре керує думками письменника в тих випадках, коли він бажає, як кажуть люде, „не передать куті меду". В оцінці цього чуття, в міркуваннях про те, наскільки і як додержано його, звичайно, можуть бути ріжні погляди. Але, на нашу думку, за винятком вигаданих дрібниць, взятих з живого життя, у всіх списаних нами віршах крізь реальну і навіть, як здається, брутальну шкаралупу проглядає той релігійний ідеалізм, котрий далеким був від роз'їдаючого скептичного настрою і котрий не боїться вільного слова, бо покладається він на непохильну віру в самого себе, в власну свою природу. Тим то і святі, про котрих згадується в віршах, мовою і вчинками своїми в дусі та тоні празникового всенароднього настрою, роблять враження людей симпатичних по своєму моральному настрою, котрий розуміється як ідея, а не як обряд. Навпаки, диявол і прихильники його викликають до себе повну огиду через брак в їх натурі власне моральної підстави. Ми розуміємо, що ті і другі поставлені в круг людських стосунків, на ґрунт живої, біжучої дійсности з її звичайними змаганнями і клопотами, але одночасно ми не помічаємо принціпіяльної суперечности в описі цих особ з їх головними ідеями, заповіданими біблейською та евангельскою наукою. Ми не можемо вимагати від наших віршів того, що уявляє необхідну прикмету церковних співів. Ми можемо обмірковувати їх тільки з боку поетичної вартости, з боку поетичного методу при змалюванні релігійних понаттів. З цього боку

[1]) „Кіевс. Стар.", 1882, Грудень, 624—626. Подав С. І. Пономарьов без означення місця і часу запису. Варіянт тієї самої вірші, але без кінця списаний в 1888 р. в Кролевецькім пов. з слів А. А. Пороховської; див. „Київс. Стар.", 1889 р., Січень, 234. В наших руках також єсть два списки, порівнюючи недавні.

вони задовольняють не тільки загальним вимогам поетичної творчости, але й тій головній вимозі її, котра міститься в додержуванні індивідуальних прикмет, властивих творчій силі. Як би нам пропонували, нарешті, в скількох словах назвати ці індивідуальні прикмети, то ми сказали-б, що в празникових українських віршах, а власне в віршах-ораціях, ми помічаємо оригінальне сполучення елементів ріжнородних — гумористичного замислу та простодушно-наївного чуття.

На великодніх віршах ми не будемо довго спинятися. В них панує тільки одна тема, яка досить описана в останній різдвяній вірші, а власне думка про „избавленіе отъ вечнаго плена нашого“, як мовиться в одній вірші, а саме про вивід Спасителем праведних душ із пекла. Починається ця вірша оповіданням про зустріч Юди з Люципером в пеклі. Радий Люципер дорогому гостеві і приймає його, як спільника свого:

„Теперже я“,—каже він,—
„позволяю з собою сидіти,
І яже аз пію чашу, то й ти будеш пити“.

Він сподівається, що посланці його, дияволи, приведуть в пекло і Спасителя. А тим часом біси сповіщають Люципера, що наближається до пекла воскреслий справжній Бог в супроводі янголів, котрі співають йому пісні слави. „Що там за царь слави?“ кричить Люципер і хоче не пустити Спасителя на небо. Инші біси радять йому кинути цей план:

„Хіба-ж ти“,—кажуть вони,—
„не знаєш? Як він сюди прийде,
То весь собраний нами народ із пекла вийде“.

Ось нарешті являється в пеклі Спаситель. Божній світ осяяв хмарні безодні пекла. Спаситель звелів Адамові, щоб він сам вийшов з пекла, і не лишив ні одної праведної душі, опріч Каїна і Соломона, котрий може „кріпко-дуже мудрувати“. Люципер потішає себе тим, що йому зосталась наймудріша людина, але Соломон дуже скоро посварився з Люципером, за що біси вигонять його з пекла. Так і Соломон з пекла „вимудрувався“ [1]).

В других великодніх віршах річ іде про те саме, тільки докладніше змальована сцена виходу старозавітніх праведників із пекла та вселення їх в рай. Замісць передмови в одній з цих вірш, цілком народній по мові, розповідається про те, як Марія здибалась з воскреслим Спасителем, як жиди підкупили варту, щоби вона повідала Пилату, ніби-то Христа хтось викрав з гробу:

„А Христос був на роботі,
Попалив собі чоботи,
Покіль пекло погасив
І Адама восресив“.

---

1) „Основа“, 1862, № 6, 49—53. Вірша ця записана від І. М. Полторацького в Харьк. губ.

Вже в пеклі починають праведники здогадуватись про радісні події: Мойсей

„Прибіг швидче к Аарону
Зробить справку по закону:
Чи прийшла година та,
Чи вийшли літа Христа?
Аарон очки надів
І в библію поглядів".

Догадався і диявол, що Христос воскрес, і тому

„Злякався, затрусивсь увесь"

Отже наближається Христос до пекла; розсипались стіни пекельні, питає Христос диявола:

„Де старенька баба Єва?"

Перегорнув диявол коцюбою в пеклі, вийшла Єва з обгорілими плечима, а за нею і Адам,—

„Аж Христос злякався сам".

„Ступайте, каже він їм, до раю". Побігли праотці, як малі діти:

„Єва на всі жили брала,
А Адам аж употів,
Поперед усіх летів".

Потім один за другим виходять Ной, Яфет, Авраам,

„Рудий багатирь Самсон,
Що був вельми лас на сон,
Наробив він в пеклі трусу,
Крикнув Навину Ісусу,
Щоб він сонце придержав:
Ад затрясся, задрожав".

Прибігають праведники до дверей раю. Тут

„Премудрий Соломон
Задзвонив у райський дзвон".

Кличуть всіх на обід:

„Тут посіли всі за стіл,
Подали і хліб, і сіль,
Кожному по чарці пива.
Наробив Давид тут дива,
Приударив в гуслі так,
Що пішов скакать усяк".

В танцях беруть участь старозавітні жінки: Сара, Рахиль, Лія, Ревека, Сусана та Єсфірь.

Грубо описано в цій вірші насолоди праведних в раю, але загалом для переносу земних насолод на небо послужило, напевне, оповідання про

псальмопівця Давида, котрий і на малюнках церковних буває з гуселками. В Симонівськім псалтирі (до 1280 року) ми бачимо постать Давида з гуселками в великому натовпі музик, котрі грають на самих ріжноманітних струментах. А де гра, там і танці, по наївному переконанню народа.

Особливий інтерес мають останні слова цієї вірші:

„Не здивуй, святий Владико,
Може, для тебе й дико,
Що я вірш таку сказав,
Да і писанки не взяв.
Не доладня наша мова,
Да не збрешем ми ні слова,
Хоч і серце розверни,
То не найдеш там брехні.
Ти, Всевидець і Творець
Віси начало й конець“ [1]).

Очевидно з цих слів, що вірші гумористичного змісту, і притому на чистій народній мові проказувались навіть перед ясновельможними особами. Переказують, що одну з таких вірш на Великдень говорили чорноморці князю Потемкину. Мабуть, звичай цей цікавив не тільки молодь, але і дорослих людей, що займали поважне громадське становище. Так можна гадати, між иншим і на підставі одного з варіянтів чорноморської вірші, в якій рішуче і виразно висловлено desiderata посполитого люду. Як тільки воскрес Спаситель, говориться в останніх рядках вірші,

„Зараз тая серед рая свобода засіла,
Тут тишина, вся старшина не має к їм діла;
Тут сіпуга, війт-п'янюга, вже не докучає,
І в підводу тут із роду ніхто не хапає.
Всі подубли, що їх скубли, сільськії нахали,
Подеречі, колотнечі всі уже пропали.
Утік кураж, здирства нема ж, пропали всі драчі,
Щезло лихо, живуть тихо, не дають подачі“ [3]).

Як-би то не було, тільки від побутових віршів не далеко вже було перейти до поетичних творів цілком громадського змісту. Про це свідчить один з цих творів, що зберігся від XVIII ст. в пізнішому спискові. Ми розуміємо віршовану легенду про пекельного Марка [4]), котрий

„Був ледарь завзятий,
Батька й матір не поважав,

[1]) „Кіевс. Стар.“, 1888 р., № 1-й, 279—282. Записана ця вірша в 40-х роках І. М. Звониковим від міщанина київського Плекуна. Ми виклали її зміст по більш повному спискові, що припадає на той самий час.

[2]) Збірний список цієї вірші з рукописів О. О. Скальковського і М. В. Гоголя уміщено в „Кіевс. Стар.“, 1882 р., Квітень.

[3]) Ibidem, 1882, Вересень. Варіянт цієї вірші див. Терещенко „Бытъ русс. народа“, част. 6, ст. 112—115;—„Кіевс. Епарх. Вѣдом.“, 1887 р., ч. 7.

[4]) Ibidem, 1885 р., Серпень. Легенда записана в Тенчинській станиці Чорноморського війська від козака 76 років, Вакули Губи, в 1835 р.

А все тільки пив та гуляв;
На улицю до дівчат першим поспішався,
А у церкві посліднім зоставався,
Щоб мерщій можна було втікати,
Як піп на виход почне благословляти;
З чужими жінками женихався,
Та старих людей цурався.
За його буйною головою
Не було нікому спокою".

Одного разу він говів і причастився. В цей момент, коли він ще не встиг наробити нових гріхів, прийшов до нього у-ві-сні апостол Петро і наказав йому визволити з пекла козаків, котрих біси старалися задержати в пеклі всякими принадами:

„Жінок понапускали,
Щоб козаків на нові гріхи скушали.
Вже де-які почали женихаться,
Щоб у пеклі навік позостаться.
А инших стали горілкою частувати,
Щоб тільки спасення перестали прохати.
„Будеш мені з пекла",—каже апостол,—
„козаків визволяти
Та у рай застави відчиняти".

Зник привид, і Марко опинився в пеклі. Почав він, як каже народня приказка, „товктись по пеклу" і скінчив своє завдання з повним успіхом: визволив він всіх козаків.

„Сто літ пекло пустовало",

так кінчається легенда,

„І так було б і пропало,
Та козаки почали грішити,
Та Господа гнівити.
З сего упять чорти понаплодились,
Та пекло почали робити,
Щоб де було козацьким гріхам жити".

Багато було цих гріхів, не мало і доброчинностей. Для знайомства з тими і другими зупинимось на діалогах і інтермедіях, котрі також входять в склад віршованої літератури, що її утворила стародавня українська школа.

Центром цього нашого нарису ми вибрали вертепну драму, в котрій побутовий елемент виступає в сценичнім уявленні як головна сила, що керує словами та вчинками дієвих особ.

Власне кажучи, сюжет вертепної драми однаковий у всіх європейських народів, через це не в ньому полягає головний інтерес її, а в своєрідній обробці його і в де-яких подробицях, підказаних самим життям. З цього боку український вертеп—явище цілком самостійне.

Не беремось судити про те, коли він з'явився на Україні [1]). Можливо тільки гадати, що текст вертепної драми попередили окремі п'єси, то в вигляді звичайних народніх пісень, то в вигляді вірш-колядок або вірш-орацій, то, нарешті, в вигляді всякого роду діалогів, котрі в старовинній українській школі були найулюбленішою формою віршової творчости. Часом вірші на Різдво та на Великдень призначались для проказування кількома особами і мали діалогичну форму [2]). Часом діалогом називалась розмова в віршах богословського змісту [3]). Таку саму назву має одна з найстаріших українських містерій про страсті Христові [4]). Єсть, нарешті, діалоги цілком побутового змісту. Від пізнішого часу, не раніше як від другої половини XVIII ст., ми маємо спробу перевести вірші про пастухів в діалог, який має вигляд вступної сцени до якоїсь різдвяної драми. Ми розуміємо „Діалогъ пастырей“, в якому два пастухи, упоравшись з хазяйством, богословствують на передодні Різдва в простому народньому тоні. Вони згадують про гріхопадіння прародителів і сподіваються, що Спаситель світа, який має народитись, „дѣдькамъ дастъ доброго чоса“ [5]). До цього-ж роду діалогів належать „Воскресенскіе стихы“, з котрих де-які уривки наведено нижче. З цими діалогами, котрі по суті нічим не відрізняються від інтермедій, без сумніву, була в тісному звязку вертепна драма. Вона могла бути складена в першій половині XVIII ст. і навіть раніше, але в першій початковій редакції вона нам не відома [6]). Гадаємо тільки, що з першого моменту свого появлення підпадала вона пізнішим змінам, при чому в основний текст драми могли бути внесені п'єси більш давні, ніж сама драма. Одним словом, вертепна драма проходила той самий шлях колективного оброблення, як і устні твори народньої поезії. Приблизно, можна віднести сучасний нам текст її до семидесятих років XVIII ст. [7]).

Ми не будемо зупинятись на першій частині Вертепу, бо вся вона ніщо инше, як драматизоване відтворення того матеріялу, з котрим ми познайомились в різдвяних віршах. Ні однієї нової риси до відомих нам дієвих особ у віршах не додає вона.

---

[1]) Athenaeum Крашевського, 1843 р. Odział 3. Один з співробітників цього журналу бачив в с. Ставищах ящик з написом: „1591 года сооруженъ“. Другий примірник він бачив з написом з 1633 року.

[2]) Такі, наприклад, різдвяні вірші Памви Беринди і Кирила Транквиліона: перші проказували сім юнаків, другі — п'ять.

[3]) Такий, наприклад, „Банкетъ духовный“, уміщений в квітневій книжці „Кіевской Старины“ за 1892 рік.

[4]) „Кіевс. Стар.“, 1891 р., Квітень.

[5]) Рукопис церк.-арх. музею при К. Акад., I, III, 8, 10.

[6]) Збереглась вона в двох списках; по одному з них, вона надрукована в збірнику М. І Маркевича: „Обычаи, повѣрья, кухня и напитки малороссіянъ“, К. 1860. Докладний переказ другого списку, що належить Г. П. Галаганові і якого він сам склав, уміщений в „Кіевс. Стар.“ за 1882 р., Жовтень.

[7]) Про це ми маємо позитивне посвідчення Г. П. Галагана: „як оповідав мій батько, де-хто з рідні та місцеві старі люде, в семидесятих роках минулого віку до мого прадіда зайшли з вертепом київські бурсаки. Мабуть, їхню виставу прийняли з великою прихильністю, бо прадід мій, затримавши на де-який час мандрівних артистів, зробив для себе вертеп, при чому бурсаки передали текст і нотні співи місцевому хорові півчих, що істнує й досі“. „Кіевс. Стар.“, 1882 р., Жовтень.

Зовсім не те уявляє нам друга частина Вертепу, в якій виступає перед нами ціла низка особ, взятих з справжнього життя і змальованих виразно й яскраво.

Взагалі кажучи, вся ця друга частина єсть картина радости з приводу народження Спасителя,—тільки у віршах радіють разом з людьми й праведники, тоді як на кону Вертепа радіють прості смертні. люде ріжного віку, ріжних верств та народів. Це і єсть та нитка, що з'єднує в одно ціле всі ці веселі групи, які виходять одна по одній на кон.

Ми будемо вдивлятись в ці групи з погляду тих світляних вражінь, що справляють головні дієві особи, як представники місцевого життя. Особи ці—селянин, козак та запорожець.—Для доповнення вертепних сцен ми будемо користуватись відповідними подробицями з діалогів та інтермедій.

З селянином вертепної драми ми вже почасти знайомі: це Клим і його жінка. Все господарство їх—свиня та коза. У Клима немає грошей, щоб заплатити дякові за навчання сина—ось він і віддає йому не без хитрощів свиню, у котрої „ребра так і світяться" [1]). В першій інтермедії Георгія Кониського ми бачимо на сцені мужика, очевидно хлібороба заможнього. Він тішиться нивою, що добре вродила і сумнівається, щоби мудрогелі більш од його розумілись на хліборобстві. Малює він життя своє, та вичисляє повинности та потреби свої:

„Треба і на правенти, тулко б з того дбати,
І себе б то самого з детми годовати [2])".

Коли бідний Клим має витрати на школу, то тим більш заможній господарь:

„Треба",—каже він,—„і роковщину, щіо школу з учає,
Треба ж і тим, що міркають щіо-небудь уткнути".

Не знати, від чого збіднів Клим, чи з власної вини, чи від панського насилля. Взагалі його не поставлено в сферу соціальних відносин, через що його риси не досить ясні та виразні. Кидається в вічі тільки його добросердий гумор. Коли не стало в нього і кози по його власній вині, то він тішить себе так: „понесу ж її (козу) до дому, та віддам собакам шкуру, а із мняса справлю жінці кожух".

В такому самому освітленні виступають перед нами селяне і в инших інтермедіях. В одній з них мирно бесідують між собою двоє поважних батьків сімейства—Жоврид і Онопрій. Обидва вони жаліються на довгий час та трудність великого посту. В іроничному тоні хвалять вони своїх жінок за те, що вони гарно готовлять квашу та соломаху. „Як наїмось, каже Жоврид, соломахи в смак з березовим соком, то хто черевом повзе, а инший і боком". Не подобається їм і те, що отець духовний

„Загадує по тижням до церкви ходити,
Та ще рано і вечір поклони бити;

---

[1]) Уривки з вертепної драми ми будемо подавати по сокиринському текстові Г. П. Галагана. Текст М. І Маркевича видається нам пізнішим.

[2]) Уривка з інтерлюдії Г. Кониського подаємо за списком рукопису церк.-археол. музею при Київс. Акад., ч.ч. 659 і 664. З того самого рукопису інтерлюдії Кониського надруковані в „Древней и Новой Россіи", 1878 р., Листопад.

А щоб люльки потягти, табаки понюхать, того не дай Боже,
Та вже то він видумає, чого і негоже".

Єдина втіха лишається для них, що скоро „Великдень". Тільки що подумали вони „про те Різдво, що роблять паску", як раптом прибігає син Оноприя Педь і повідомляє батька, що бачив він, як на заході сонця в'їхав до них в село давно сподіваний „Великдень" По зовнішньому вигляду це був

„челядин гречний,
Воли в його не похужі; та і віз валечний,
На йому чекмінь, як сніг, шапка вигілярка,
У черчатим поясі, хустка в бока гарна,
В поливяних чоботях, штани тузенкові,
Червоная застіжка і чоботи нові,
В руках його червоная короговка має,
Ковбасою він стихенька воли поганяє".

Зрадівши від такої вісти, Жоврид і Оноприй гадають вже про те, щоб приступити до розговіння. В цей час являється Педора, жінка Оноприя, і просить їх, щоб вони помогли їй вийняти з печі паску. Вона говорить, що

„Вже і кочергою, і заступом довбала,
Та нічого не вражу, дуже до череня пристала.
Ох, там же то була—вдалася,
Що як сажала в піч, то на сажінь тяглася".

Виявилось, що паска нікуди не годиться „ні к людям, ні к Богу". Така ж невдача посіла Педору в готуванню инших великодніх страв — поросяти та крашанок. Наступило повне розчарування.

„А щоб же ти",—каже Оноприй до своєї жінки,—
„під царський вінець не підійшла, шевлюго проклята,
Се ж ти наробила, що не знатимемо свята".

Від цього живого, побутового малюнку дихає наївною простотою вдачі, котра і тепер ще не зникла в українськім селі. Ті самі святкові сцени відбуваються в нашій сучасній сільській обстанові, той же добросердий гомін чоловіків на поспішне „порання" жінок перед святами, той самий гумор, та сама мова, за винятком, може бути, химерної фантазії, яка витворила образ „Великодня", що їде на возі „рижими волами", котрі ледве „тягнуть ноги за ногами" [1]).

Часом в інтерлюдіях сільський мешканець являється зовсім недалекою і недотепною людиною. Так, в другій різдвяній інтерлюдії Довгалевського один селянин розказує двом своїм приятелям сон і кличе до себе бабу, котра відгадує сни в доброму значінні. Циганка підслухала розмову про дивний сон і розказала, що йому снилось, при чому витягнула у нього з пазухи хустку: „о се ж, братці", кричить він: „циганка якая із лиха, на память до слова берет з торби, як з міха" [2]).

[1]) Рукописний збірник, що належав в 1817 році якомусь семинаристові, студентові риторики. З лубенського архиву Є. М. Скаржинської, ч. хрон. катал. 2346.

[2]) Уривки з інтерлюдій Довгалевського подаємо з рукопису 1736 року з бібліотеки Київо-Михайлівського манастиря під. ч. 1710.

Ніби для того, щоби виразніше одтінити повільність та неповоротність селянина, поруч із ним виводиться проворний жвавий циган. Завжди голодний волоцюга, він живе з ковальства, а жінка з ворожбицтва. Свої мізерні зарібки вони поповнюють ошуканкою та крадіжкою.

„Чом, цигане, не ореш?“—

питається циганка в свого чоловіка в вертепній пісні.

„Бо не маю плуга“—відповідає він,—
„Тільки в мене плужка,
За поясом пужка“.
—„Чом, циганко, не прядеш?“—

питається він в своєї жінки.

„Бо не вмію прясти“—відповідає вона:
„Із-за гаю виглядаю,
Щоб сорочку вкрасти“.

Проте, до цигана селянин ставиться без особливої злости: він бачить в йому дитину природи, що слухається голосу її сліпих інстинктів,—зло, так саме невідкличне, як і руйнуючі стихії природи. Цей погляд на цигана лежить в основі жартівливого, незлобного настрою, який взагалі виявляється в народніх казках про циганів; той саме погляд панує і в драматичних сценах вертепу та інтерлюдій, де виходять цигане.

Не таке становище займає еврей. Це вже хижак свідомий, через що в малюванню його знати досить сатиричного жовчу, котрий виявляється в тому, що в сценах сутички еврея з циганом, перевага завжди віддається останньому, а не навпаки, при чому ганьба евреєві підкреслюється з особливим задоволенням. Так у п'ятій різдвяній інтерлюдії Довгалевського оповідається про те, що в еврея вкрали кобилу. Сумує він, згадуючи добру стать своєї кобили:

„Сцо така втісная та була кобила,
Вона, як цоловік, то так говорила.
А взе як дома, то з оранди не відбити.
Мед, горілку і пиво умієт було пити“.

Боїться він навернутися на очі жінці і купує через коновода Грека в якогось Волоха кобилу, котра „так як тая, хвостом киває“. Це була його-ж таки власна кобила, якої він не впізнав. Приходить циган, спільник Грека й Волоха, що вкрали кобилу:

„Бачу,—каже,—що і жиди вже коні волочат,
Тілко бідних циган злодійством порочат“.

Нагрозивши, забірає в еврея своє добро. Таким чином, еврея двічі ошукали: втратив кобилу, та ще й гроші за неї заплатив.

З високостей дивиться еврей на світ Божий. Він глибоко переконаний, що його народові належить велика будучина. Світогляд цей висловлено в небагатьох словах вертепної драми:

„Явреєв,—каже він.—сам Бог засцисцав.
За огненним стовпом їх ховав,
Сце друге цудо він луцсе ізробив,
Як у Цорному морю все військо затопиф.
Мойсей, Арон, Давид,—вони ж пак насі святії.
Озидали з Месіаса і тії,
Він пак як прийде,
Кругом нас обійде
І сказе так:
Цесні явреї! Я царь вас,
Тепер і світ весь нас!“

Щоб цю мрію здійснити, еврей з непоборного нахилу природи весь оддався буденщині життя, що веде до багацтва. У другій великодній інтерлюдії Довгалевського диявол дає йому, як своєму підданцеві, заповіт ось який:

„Яждь вся, яже суть въ мирѣ, яже держитъ море,
А хлѣба не яждь, за что будетъ тебѣ горе“.

Єврей надумується, що диявол хоче одурити його, „щоб з світа зогнати“:

„А я таки не хоцу, сцоб іому слузити,
А я таки все буду тут орандовати,
Горілку, мед і пиво буду продавати,
Або по ярмарках проїздзатись буду
З одного да на другій с тим, цого не збуду“.

Він рішає зріктися тільки свинини. Тоді являється циган:

„А ти, старе заткало, що тут поробляєш“—

питається він,—

„Чи витрішки продаєш, чи кіньми міняєш?“
—„Я бо не того роду,—одповідає еврей,—сцоб кінми міняти,
Мені дай тілко напитком всяким синковати“.
—„А сала албо ковбас продавать не случалось?
Коли б вони тепер, то б то смаковалось“.
—„Не кази скоромного, я й слухать не хоцу...“
—„А ти тепер не їси скоромного, жиде,
Дак се, як бачу, твій пост ніколи не зійде?“
—„Нас Рав бо нам приказав,—одповідає еврей,—„не їсти свинини,
А сам узе на той світ посов есце вцора,
Там він тепер їсть в небі вола соробора“ (sic).

Циган глузує над обрядовою набожністю.

„Коли ж так,—каже,—вже й іого дідько к собі справив,
Бо коли б він в небі був, небо б заплюгавив“...

І ось, у цього еврея селянинові частенько доводилось служити наймитом: становище, на думку народню, тяжке й образливе. В одній народній пісні говориться:

„Не дай мені, Боже, служащого хліба:
Служащий хліб добрий, та тільки вимовний:
По кусочку крає, що-дня вимовляє“ [1]).

Одначе-ж і в становищу наймита цей самий простакуватий і пригноблений селянин тримається тямлячи про свою гідність. В четвертій різдвяній інтерлюдії Довгалевського еврей наказує своєму наймитові воли поганяти, щоб устигли на ярмарок:

„Сиди ж бо, коли сидиш,—каже той:—
Як покину, то озметь (тебе) диявозова мати!“
—„Як покинес,—каже еврей,—то не дам твоеї заплати“.
—„Я із горла видеру,—спокійно одповідає наймит,—як року добуду“.

Сцена кінчається миром: наймит випасає воли і варить подорожню кашу, а еврей розкладає шатро і торгує горілкою.

Взагалі селянин з інтерлюдій—особа далеко не пасивна. Він уміє за себе постояти там, де це можливо. Так, в третій великодній інтерлюдії Довгалевського бачимо селянина з сином на торгу. Батько покинув сина на возі і звелів йому доглядати, щоб усе було ціле, а сам рушив за покупками на свято. До воза підходять троє ярит і налякавши хлопця крадуть мішок з пирогами. Вертається батько і бачить, що порогів не стало. Лає він „негѣдного сина“.

„Як би взяв, щоб не влучив, куди утікати,
То б воно пам'ятало, як то доглядати“.

Хотів було він купити синові на свята „шапчину“, а тепер, грізно кінчає він свої докори, „ходи без шапки, неотецький сину“. Тоді вихоплюється меткий ярига і пропонує купити шапку. „Щасливе якое“,—зауважує батько,— „не гадав купить шличка, а тут як на тое чорт приніос іс товаром“... На ціні не зійшлися. Ярига причепився.

„Піди ти,—каже селянин,—пепелюго, не видали шкапи“...
— „Да что ти, безтолковой,—іритується ярига,—меня здесь ругаеш,
Как попаду за хахол, дак ти меня взнаеш!“
— „Ось же я тебе наперед,—спокійно одповідає мужик,—хлудиною гречі,
Як писаночку, спишу помаленьку плечі“.
— „Как Чупрун, мне тронешь,—гарячиться ярига,—глаза растаскаю,
І валоса з галови всіе повиривою!“
— „На, коли хоч,—одповідає мужик—з денгою алтин за шапчину,
А придатку до копи колякою в спину“.

Але коли в сутичках з циганом і евреем український селянин мусів був мати особисту енергію, то в боротьбі з польським елементом потрібна була окрім того инша сила,—в де-якій мірі політична,—треба було, щоб сільський робітник перевернувся в козака. І от, перед нами виступає в інтерлюдіях XVIII століття инший тип, узятий з народнього життя.

[1]) Чубинський, V, 1020.

В п'ятій великодній інтерлюдії Довгалевського лях хоче продати мужиків своїх без землі, як живий крам. Єврей радить йому заарендувати мужиків. Лях іде на цю справу. Справу поладнали з євреєм за 100 злотих. Лях дістає завдаток з тим, щоб єврей віддав останнє, коли настане війна проти хлопів за те, що вони разом з козаками повстають на „шляхецькі клейноди". Являється козак.

„Що б то се за причина і як розважати",—

каже він.—

„Що ляхи-шилихвости людії продавати почали?"

Один з мужиків звертається до нього, прохаючи допомоги:

„Будь ласков, козаче, визволь з сего лиха,
Як прийдеш до мене, дам вовса полміха".
— „Не буйся, чоловіче,—одповідає козак,—„буде сам вертіти
Хвандами, як будемо в ярмо запрягати,
То вже не одважится людей продавати".

Лях, як винуватий школяр, соромливо просить вибачення і обіцяє більше не грішити.

„Годі калантарить,—одповідає йому козак,—„зволь шию в ярмо класти
Да пойдем до мене з жидом овець пасти".

Тепер подивимось на цього козака в часи інтимної розмови його з самим собою, щоб бачити, як розуміє він свою козацьку справу. Третя різдвяна інтерлюдія Довгалевського починається з такого монологу козака:

„Був у турка под руками,
А в татаров з кайданами,
Бог виручив мя оттуду,
А тепер місця не найду.
Ліси, поля спустошенні,
Луги, сіна покошені,
Порозпускав діти,
Пойду знову на Січ-мати,
Пойду долі вниз шукати:
А чей буду потугою,
А в москаля заслугою?
Чи не буде хоч на низу добра,
Чи не трапится де поймати лиса або бобра?
Буду турков воєвати,
Мечем слави добувати,
Кармазини з луданами,
Шати брати з сутанами.
Егей! Коли б вп'ять, як була козацкая слава,
Що б роспустилась всюди, як пірами пава,
І що б зацвіла знову, як рожа, у літі,
Як Бог позволит побрать турецкії діти.
Або ляхов на той час трапится поймати
І сім києм козацким по ребесах дати".

Отже, козак живе здобичою, бо на батьківщині його все зруйновано. Січ-мати не втеряла для нього принадної сили. Мріє він про козацьку славу, котру становить у нищенні турків і ляхів. І одначе-ж, самої доброї волі й особистої відваги мало було, щоб подолати ворогів, і через це козак охоче приймає послуги від москаля і сам радий вислужитись перед ним. Ця остання риса козака ясна з дальшого розвитку тієї самої інтерлюдії. Лях на полюванні в гурті своїх товаришів. Селяне (литвини), його підданці, приносять йому дарунки. Він оддячує їм киями, при чому розводить міркування про відбудування Польщі в старих її межах. Він заноситься в мріях і, як звичайно, покладається на будучину. Він упивається ідеєю свого шляхетського походження, власної сили і сміливости своєї. Зненацька являється козак і москаль

„Приймайся, козак",—каже йому москаль,—
„не бойся, бери з плечей двоих,
А я тотчас уберу долгополых от тих,
А што здесь о рубежах они спаминали,
Будто ляшенки Украину въ областях держали,
Добро, вот покажем рубежи кнутом на спинѣ.
— „І добре, земочку,—одповідає козак,—щоб другій пам'ятав,
Да і дідчой своєй дитині заказав!"

Взагалі вихід москаля робить на сцені чудеса. Це якась всемогутня і бурхлива сила. Лях перед нею кориться; мужик добуває певности своїх сил. Москаль поводиться розвязно і сміливо.

„Я салдатъ прастой, не богословъ",

каже він про себе в вертепній драмі,—

„Не знаю красныхъ словъ,
Хотя я отечеству суть защита,
Да спина въ меня избита,
Читать и писать не вмѣю,
А гавару, што разумѣю" [1]).

Він все стежить за тим, чи нема де розладу. В четвертій різдвяній інтерлюдії Довгалевського він втручається з цим запитанням в мирну розмову ксьондзів, витолковує одповідь одного з них в образливому для себе значінні і потім двох ксьондзів запрягає, а третього силує поганяти запряжених товаришів і їде в Полтаву. Скрізь його повно, скрізь він приходить, як владарь. В першій інтерлюдії Кониського мужики віддають йому на суд бабу-чарівницю. Москаль чинить допит бабі, як суддя, і карає її батогом, домагаючись за це заплатити. Не діставши цього, він усіх розгонить—і мужиків, і бабу, і самого війта, що був при цій сцені.

Така саме буйна вдача і в запорожця, тільки відповідно до прикмет народнього характеру, постать його масивніша, ніж рухлива й жвава постать москаля. В відомих нам інтерлюдіях нема запорожця, зате в вертепній драмі він виступає, як головна дієва особа, що втілює в собі всепереможну

1) Варіянт Маркевича.—Див. „Обычаи, повѣрья, кухня и напитки малороссіянъ". 1860 р., ст. 45.

силу народнього духу, який завжди шукав в Запорожжі підпори для своєї самодіяльности.

Являється запорожець в вертепі зараз після чванькових речей поляка. Він співає:

„Та не буде лучче,
Та не буде краще,
Як у нас, та на Україні,
Що немає жида,
Що немає ляха,
Не буде ізміни!“

Пісня ця примушує поляка тікати; а потім запорожець проказує довгий монолог, на котрому ми й спинимося.

Кинувши навздогін полякові скілька уїдливих фраз, запорожець каже глядачам незвичайні слова:

„Хоть дивись на мене, та ба—не вгадаєш,
Відкіль родом, і як зовуть—ні чичирк не знаєш“.

І справді, не ім'я, а прізвище його відоме людям, та й то тільки тим, хто у степах бував. Проте йому байдуже й до прізвища. Йому однаково, як би його хто не назвав—аби не крамарем. До фаху крамаря, що був головним чином у руках євреїв, давнє козацтво ставилось з особливою огидою. Настрій цей був у згоді з заповітом козакам од Богдана Хмельницького в відомій драмі: „Милость Божія, Украину освободившая“:

„Самі не купчуйте,
Луки, стрілки, мушкети і саблі пильнуйте!“ [1])

Так ото, герой наш—степовик. Він тільки де-коли показується в оселених місцях, бо давно вже порвав зв'язки з своїм минулим.

Хто-ж поставив його в це становище? Чи сам він по своїй добрій волі засудив себе на це життя безпритульного бурлаки, чи-ж його послала йому лиха його доля?

„Як був,—говорить він,—багат,
То казали: Іван брат;
А тепер, як нічого не маю,
То ніхто й не знає“.

Це—звичайний мотив, котрий часто освітлюється і в думах родинного змісту, і в віршах: „одцурався рід“...

Ось з цих саме людей, що не знайшли в родинних обставинах затишного та певного становища, і утворювалась та вільна громада, котра сама для себе була матір'ю. Сином цієї матері і був вертепний запорожець:

„Відкіль родом я на світі,
Всяк із вас може знать приміти:
Жінок в Січі немає,
Всяк теє знає,

[1]) Собр. соч. М. Максимовича, т. I.

Дикії коні нам сусіди,
Да дніпрове сремя—
Ото наше племя!"

Постарівся він. Сили його зрадили. Про це оповідає він в дусі моральних віршів:

„Тим-то бачу, що вже не добра літ наших година,
Скоро цвіте і в'яне, як у полі билина".

Все героїчне життя — позаду його, а попереду—безпорадна старість, і більш нічого не лишається йому, як скоритись загальній долі всього живого і вмерти, як що можна, спокійно.

„Хоча ж мені і не страшно,—каже він,—на степу вмірати,
Та тілько жаль, що нікому буде поховати".

І це зрозуміло. Козацькі похорони, як помітили ми з багатьох українських дум, це звичайна мрія степових лицарів. Ото й наш запорожець наважується краще йти на Україну, щоб попи „одпоминали" його душу. Але тут бере його сумнів: як це йому вмірати на лаві, в мирних обставинах життя, а не на полі бою? Згадує він молодість свою:

„Случалось мені і не раз",—

каже він словами думи,—

„В степу варить пиво:
Пив турчин, пив татарин, пив і лях на диво,
Багацько лежить і тепер з похмілля
Мертвих голов і кісток од того весілля...
Єсть у мене,—каже,—мушкет—сіромаха,
Да ще не заржавіла і шабля—моя сваха".

І здається йому, що він міг би ще вдарити лихом об землю:

„Гей, ну-те ж ви, степи,—викрикує він,—горіть пожарами,
Бо вже час кожухи мінять на жупани з ляхами!"

Але це був вибух палкого військового чуття,—искра, навіяна спогадами про степові пожежі і хутко згасла в немочах безсилої старости.

„Пек їм",—каже він,—як награжуться, то мусиш уступити...
Цур їм! Бодай їм! Як навикли ляхи нас дурити!"

На прикінці цієї довгої сповіді запорожець називає себе по імени:

„Козак Іван Виногура,
У його добра натура,
В Польщі ляхів оббірає,
А в корчмі пропиває...
В степах бобри та лисиці,
А в шинку дівки та молодиці.
Козак—душа правдивая,
Сорочки не має,
Коли не п'є, так... б'є,—
Таки не гуляє"...

Перед нами той самий тип, котрого яскравими рисами змальовано в думах про козака-голоту, про козака-нетягу та про Ганжу Андибера. Це все були люде, котрі з недовір'ям ставились до звичайних форм культурного життя під впливом того переконання, що воно збудоване було на класово-виключній основі кріпацького права. Тільки ті форми спільного життя вони могли вважати за справедливі, котрі починаються з ідеї всенароднього козацтва, що мало особисту волю за неодмінну прикмету кожної людини, особисту власність на своїй землі і загальну рівність всіх козаків під орудою виборної влади. Ці широкі домагання, що суперечили політичним обставинам краю і не були приведені в відповідну юридичну ясність, надавали самим домаганням характеру утопії, а носителям цієї утопії—вигляду чудних мрійників, авторів своєрідної теорії про волю, можливу по умовах того часу в степах, а не в культурних осередках. Безумовно, ця суперечність ідеала з дійсністю нічого доброго не обіцяла в майбутньому самому ідеалові, тим більше, що оборонці його не могли утворити в степах ні культурного методу боротьби за істнування, ні такту, ні послідовности. Неможна одмовити їм в енергії та сильному темпераменті, котрий примушував їх кидати насижені рідні місця для дорогої волі, сполученої з усякого роду пригодами та небезпеками бойового життя. Зрозуміло, що цього було мало... А проте складачі вертепа, догожаючи народньому почуттю, надали запорожцеві рис всепереможного лицаря. Він тиче стусани направо і наліво — проганяє з сцени шинкарку та циганку, вбиває жида, відбивається від самого чорта, котрий мусів був скоритись перед його булавою. Всім цим діям буйної сили, звичайно, бракує індивідуальних мотивів, але в народнім театрі особливу вартість мають мотиви, як то кажуть, етнографічні, цілком ясні для кожного при одному погляді на тих особ, з котрими має стосунки запорожець. Тою самою ясністю для всіх мотива відріжняється і зустріч його з уніятським попом, котрий являється на сцені саме тоді, коли в душі запорожця прокинулася думка про покуту:

„Де б то",—

каже він в самовиявному, іроничному тоні,—

„достать попа хоть ледащичку,
Аби не п'яничку,
Бо я, признаться, сам того не люблю".

Починає піп сповідати грішника, котрий каже йому:

„Ходив я з-малку по білому світу,
Бив ляхів, жидів,
Купців, панів,
І всіх, кого заманеться.
Правду сказать, уніятських попів не бив,
А з них живих кожу лупив".

Після цих слів піп утікає.

От такий герой вертепу—цей степовий лицарь, палкий, щирий та невгамовний. Багато в нього фізичних та моральних сил, але не вміє він дати цим силам належного напрямку, бракує йому чуття віри, а також обмірко-

ваного плану діяльности. Здається, і сам він визнає ці хиби. Йдучи зо сцени, він каже глядачам:

„Що було, прошу про те не поминати,
Бо вже піду тепер в курінь віку доживати“.

Цікаво, що ця вертепна вірша, де запорожець висловлює своє credo, звичайно списувалась на стародавніх малюнках під постатю запорожця, що грав на бандурі, з додатком таких рядків:

„Гей, бандуро моя золотая!
Коли б до тебе жінка молодая,
Скакала б і плясала б до лиха,
Що не один би чумак одцурався б соли й міха,
Або як заграю, то не один поскаче,
А підождавши од того весілля та ще й заплаче“.

Ця бандура, вірний товариш безхатнього бурлаки, надає його постаті глибоко поетичного відтінку. Невдало проспівав він свою пісню в життю, тому й переніс всі болі своєї душі в думу про своє життя. І співав він цю думу під гомін бандури, котру звав „дружиною вірною“, а перед смертю поклав він її на степовій могилі, щоби вітри буйні, літаючи по степах, добували з струн її смутні та жалібні звуки [1])...

Українські вірші історичного змісту.

Чи відгукнулася стародавня українська школа на біжучі явища життя?

На це питання одповідають нам багато віршів історичного змісту, складених при безпосередньому враженню хвилини.

З першої половини XVII століття особливої уваги заслуговує острожський Лямент, складений з приводу нещасних подій, що трапилися в м. Острозі в 1636 році. Зміст Лямента зазначується в його заголовку: „Лямент о прыгодѣ нещ҃сно... мешча҃ остр҃ски҃, що ся и҃ влаⷭ҇е придало на дн҃ь урочиⷭ҇таго свята з маⷭ҇твы҃ воⷭ҇тания пн҃а спаⷭ҇теля нашего в понеделоⷦ҇ в процесии идучи҃ поⷣ прийдъ еи милоⷭ҇ти пн҃еи воеводинои виленⷭ҇кои“. Воєводиною віленською була в той час володарка м. Острога, унука славетного князя Костянтина Костянтиновича Острожського, удова воєводи віленського і великого гетьмана литовського, Ганна-Алоїза Ходкевич, згодом єзуїтська праведниця. З намови єзуїтів вона звеліла своїм челядникам викрасти з замкової Орданьської церкви домовину з тілом її батька, князя Олександра Костянтиновича Острожського († 1603), і перенести його в збудований нею костел при острожському єзуїтському колегіумі. Крадіжку учинено було вночі, на самий Великдень 1636 року, і це викликало велике обурення серед православних міщан м. Острога.

„І на щоⷤ ся ваⷨ зышло, презацные ѿцеве“,

звертається складач Лямента до оо. єзуїтів,

[1]) Метлинський, „Народн. южнорусс. пѣсни“, 445. Разом з М. Сумцовим („Кіевс. Стар.“, 1889 р., Вересень) ми вважаємо думу про прощання козака з бандурою по основному мотиву і багатьом подробицям його зовсім народньою.

Же те к тому привели поцтивую матрону,
Же естъ тѣло порушеное отца еи з гробу?
Сна ся нынѣ млтви даремне мовляютъ.
Бо тѣла людские покою в гробѣхъ не маю".

Другого дня після крадіжки счинилась крівава сутичка проміж міщанами та челядниками воєводиної віленської. Справа стояла так. З Орданської замкової церкви вийшов народ з духовенством та з процесією. В той саме час верталась з костела Ганна-Алоїза в берлині, з довгим цугом, в супроводі своїх дворян та челяді. Їй треба було проїхати в замок через міст, майже біля самої паперти церковної, де стояв густий натовп людей. Загадано було дати княжні дорогу. Натовп не слухався. Роздратована Ганна-Алоїза звеліла фурману їхати просто на юрбу, а „возница почал людей бичовати", зазначає складач Лямента. Тоді люде, продовжує він.—

„всѣ ся порвали,
Кыи побрали".

В свою чергу

„Слузи и всѣ дворяне,
Видячи, же не жартъ, кинулися на них едностайне,
Шабель добывшы",

Почалась колотнеча. Народ оточив поїзд княжни і мав скинути її разом з берлиною з мосту, про що, одначе, складач Лямента не згадує. Замісць того він розповідає про те, як багато

„с перестраху въ вадъ з мосту падали,
Шыи ламали".

З пошаною прозиваючи княжну матроною і дбаючи „на обѣ сторонѣ правду признаты", він, одначе-ж, не без іронії зазначає, що княжна

„На звичай панъский на цвинтаръ утѣкаетъ
Бунтва ся размножаетъ".

Повстання втихомирилось тільки тоді, коли старости близьких сел прибули в місто з свіжою підмогою. На другий день ранком розпочався суд над бунтівниками.

„Мещан зацных в колоду посажано,
А наубогшых в темницу загнано,
Абы росправы до часу чекалы и голод дали.
Нѣмашъ ся, як розмовити з сосѣды,
Бо потаемнои здрады попод завсѣгды:
Такъ под окнами и в ночи слухаютъ,
що розмовляютъ.
Подъ час яръмарку нѣкгдыс славного,
А тепер, реку, южъ занедбалого,
На самую взгарду зветри их казано,
Жебы стпнано.
Тамъ килку мещан мечемъ прыкро стято,

Четвертому уши и носа утято,
А оные трупы ховать заказали,
Псомъ торъгати дали".

Признавши, що схизматицькі попи підцьковували голоту, трибунал, котрий судив це діло, постановив вигнати їх числом 46 чоловік за межі острожських маєтків.

Так закінчилась оця пригода, яка відома сучасникам під назвою „острожської трагедії".

„О ты, Острогу, мѣсто справедливое,

кінчає оповідання своє складач Лямента,

В тобѣ бывали мѣшканцы цнотливые,—
Ты было хлѣбомъ завжде прыходневы,
Ты убогому маткою было студентови,—
В тобѣ хто мешкалъ, нѣгды не шкодовалъ, хто ся шановалъ.
Терáз не ступтежъ! На що южъ прыходытъ!
Снаги ся южъ на тое, подобно, заводытъ
Жебысь южъ было въ нѣвечъ оберънено,
Зъ грунту знищоно"! [1])

В основі Лямента польська мова і навіть польска рима, не скрізь вдатно перекладена на словяно-українську фонетику, але думки та почуття в нім українські [2]). Складено Лямент не більш, як два місяці після острожської пригоди (14 липня) і присвячено Петрові Могилі. Цікаво, що складач, затаївши своє ім'я під літерами Н. М. і прозиваючи себе „найнызшимъ служебныкомъ зъ служебныковъ" славетного митрополита, писав свої вірші в м. Рівнім „з наубогшеи школы". За винятком „Лямента", ми не знаємо инших віршів, котрі написані були-б в „найубогшій" школі. Як і скрізь, політикою на Україні цікавились переважно люде, що скуштували вищого знання. І наш ламентуючий автор, як можна думати, по складу його вірша, показав значне знайомство з польським письменством.

Думаємо, одначе, що й народня українська школа по умовах того часу, коли в боротьбі за істнування народ напружував всі свої сили, як фізичні, так і моральні, повинна була приймати і так чи инак переробляти враження од політичних подій, котрі роблять сильний вплив на її добробут та злидні. Педагоги того часу, як здається, надавали цим враженням певного напряму за допомогою віршів і кантів. Так, у драмі „Милость Божія, Украину чрезъ Богдана Хмельницкаго... свободившая" (1728), „діти українськії, во училищах київських учащиїся", вітають віршами Хмельницького при в'їзді його

---

1) Автентичний рукопис, сучасний самій події, дістали ми з Сідлецької губ. від поважного збірача устних і писаних творів української старовини Я. П. Андрієвського.

2) Такі, наприклад, рими:

Еднû мещанин обрáся зухвалый,
А для едного вшитки вины зостали,
Же ся на пóла пиръ-ского замѣрылъ
Снáдь го ударилъ.

В словянській транскрипції порушена рима: очевидно, в польському оригіналі останній рядок читався так: Snadź go uderzył.

до Київа після блискучих перемог над Поляками [1]). А проте, переглядаючи шкільні збірники минулого століття, котрі були призначені для похідного вжитку, ми знаходимо в них багато віршів, перейнятих, сказать-би, злобою дня, котрої чимало було в життю. З усього видко, що мандрівні школярі ставили над їх такі вірші, котрі могли-би служити нешкодливим матеріялом повсякчас і на всякім місці, вірші навчального та побутового змісту.

Чи виходить звідси, що нижчі верстви шкільної братії не брали ніякої участи в складанні та поширенні віршових оповідань про події та про особ, більш менш значних з історичного боку? Ми знаємо напевне, що мешканці стародавньої української школи, як вищої, так і нижчої, були зовсім не байдужі до того, що діялося за її стінами.

„Збунтовалась Україна, попи і дяки",—

мовиться в одній гайдамацькій пісні,—

„Погинули в Україні жиди й поляки [2]).

Хоча і сказано давно, що inter arma silent Musae, але слова ці ні в якім разі не можуть стосуватись до тих муз, котрі в крівавих видовищах війни знаходять своє натхнення, які змальовують лицарів „під трубами повитих, під шеломи взлелеяних, кінець копія вскормленних". Не мало було таких лицарів в стародавній Україні, тому і муза народня довго не замовкала, вихваляючи вчинки та подвиги цих лицарів. Вони були представниками народньої самодіяльности, котра, як відомо, складає одну з головних умов для народньої піснетворчости. Цікаво, що й шкільна муза оживала в ці саме моменти підйому народнього духа. Ми спинимось на шкільних віршах, суголосних народній музі в змалюванні найбільше видатних моментів в історії України. Ми розуміємо Хмельниччину і Гайдамаччину — дві епохи подібні одна одній з багатьох боків. „Такі самі стимули, такі самі пристрасти, каже Костомарів, які відзначали Хмельниччину, діють і в Гайдамаччині: та сама неприторена ненависть до панів, шляхти, католицького духовенства та жидів, ті самі кріваві, часто брудні сцени душогубства, грабіжів, катування, спустошень панських садиб та костьолів, — ті самі страшенні кари, що йшли як репресалії від поляків, в випадках приборкання повстань, — та-ж таки упертість з боку українців" [3]).

Вірші про Хмельницького трапляються більше всього в літописах, а власне у Єрлича та Грабянки. Звичайний зміст цих вірш—величання Хмельницького за те, що він „искоренилъ Унію, гонилъ ляхи зъ жиди и прочіи народи подъ такими види" [4]). Де-які з цих вірш нагадують щирістю тона народні думи.

„І ти, Чигирине, місто Українне, не меншую славу
Тепер в собі маєш, коли оглядаєш в руках булаву

[1]) Собр. соч. Максимовича, т. I.

[2]) „Укр. нар. пѣсни", Максимовича, 1834 р., 125.

[3]) Костомаровъ, „Исторія козачества въ памятникахъ южнорус. народн. творчества"; відбитка, ст. 140.

[4]) Літопис Грабянки: похвала вѣршами Хмелницкому отъ народа малороссійскаго.

Зацного Богдана, мудрого гетмана, доброго молодця,
Хмельницького чигиринського, давного запорожця" [1]).

Так само рясно епітетів, доданих до імени Хмельницького, стріваємо і в думі:

„Та хотя ж був пан Хмельницький,
Житель чигиринський,
Козак лейстровий,
Писарь військовий,
Лицарь добрий,
Та помер,—
А тільки його слава козацька—молодецька
Не вмре, не поляже" [2])...

У віршах про Хмельницького є ще й инші сумежні точки з народніми думами. Як у віршах, так і в думах, з прізвища Хмельницького добуваються всякі поетичні аналогії для оповідання про душевне становище ворогів:

„Висипався хміль із міха
І наробив ляхам лиха.
До жовтої водиці
Наклав їм дуже хмельниці,
Не могли на ногах стати,
Волимо утікати" [3]).

В думі про Корсунську баталію ворожі сторони варять вкупі пиво:

„Не верби ж то шуміли і не галки закричали:
Тож козаки з ляхами пиво варить зачинали" [4]).

Але це пиво не до смаку було ляхам: вони почали тікати від козаків:

„Чом ви не дожидаєте",—

кажуть їм козаки,—

„Нашого пива не допиваєте?" [5])

Як в думах, так і в віршах, дуже помітно нахил козаків-переможців до глузування над розбитим ворогом. В одній вірші ляхи звуться **куркоїдами** [6]), в другій оповідається про цю прихильність їх до курятини таким чином:

„Нехай християне, ваші подоляне, пороспложують кури,
Що виловили і виносили ваші дзюри.
А ви в татарах, в тяжких кайданах, до смерти сидіте,
Як ми од вас, так ви од нас, тепер потерпіте" [7]).

---

1) Літопис Єрлича, 312.
2) Ант. і Драгом., „Истор. п. малор. нар.", т. 2, в. І, 29.
3) Костомаров, „Ист. козачества въ памятникахъ южнорусс. нар. творчества", відбитка, 279.
4) Закревський, „Старосв. бандуриста", 81.
5) Куліш, „Зап. о Ю. Р.", І, 23.
6) Та сама ст. Костомарова, 279.
7) Літопис Єрлича, 313.

В думі про корсунську баталію Хмельницький каже своєму бранцю, гетьману Потоцькому:

„Гей, пане Потоцький,
Чом у тебе й досі розум жіноцький?
Не вмів ти еси в Камянськім Подільці пробувати,
Печеного поросяти, курицї с перцем та с шапраном уживати,
А тепер не зумієш ти з нами, козаками, воювати,
І житньої соломахи з туслуком уплітати.
Хіба велю тебе до рук кримському хану дати,
Щоб навчили тебе кримські нагаї сирої кобилини жовати“ [1]).

Чим з'ясовується ця згода в тоні і навіть у словесних виразах між думами та віршами? Не легко відповідати на це запитання за браком хронологичних фактів про походження тієї чи иншої думи, тієї чи иншої вірші. Можна припускати, певна річ, обопільний вплив одних творів на другі, не менш можливе і те, що один спільний настрій був причиною цієї єдности.

Де-кілька літ тому назад трапилася щаслива нахідка однієї вірші, певно складеної сучасником Хмельницького. Ми говоримо про віршу, котру знайшов А. Петров і надрукував в Archiv für Slavische Filologie, в нашій транскрипції [2]). В оригіналі ця вірша мала такий заголовок: „Duma kozackaia o woyni s kozakamy nad rikoiu Styru na te.nute oy postył bym ia sim ponediłkow osmuiu nedilenky w roku 1651“. В цій вірші мова йде про перемогу над козаками під Берестечком. Чи скоро її було написано після подій, з самого тексту вірші цієї не видно, але, напевне, склав її учасник у берестецькій баталії, що виявляється, наприклад, з таких висловів: „вельми ж ми диво да на Осолинського, що нас воюєт“.—„Аж бачат Ляхи, що на нас страхи“ і т. п. До такого самого висновку приводить і багато подробиць в оповіданні про хід баталії, з позначенням з дня на день всього того, що одбувалося на очах складача, з називанням дієвих особ по імени, з достеменним переказом розмов між ними.

Вірша починається не зовсім ясним по змісту звертанням до р. Стирю, потім мова йде про замисел Хмельницького „на перевозі, чи пак в дорозі короля погромити“.

„Хан згоду радит, а не порадит, козаки війну любят:
Ой Коземиру, юж тобі миру з козаками не будет“.

Аж от

„Середа прийшла, вся орда прийшла, Хан і Хміль з козаками“.

З польського боку баталію почали Конецпольський та Любомирський. Скінчилася вона ні сяк, ні так. Табір козацький лишився цілим, але козаки повинні були відійти до табору.

„Четвер надходит, військо виходить, Хан і Хміль з козаками“.

---

1. Кул., „Зап. о Ю. Р.“, I, 223.

1877 Zweite. Band. Віршу знайшли в книзі, друкованій в Брюселі в 1627—1630 р.р. під заголовком: „De Militia Equestri, antiqua et nova a P. Hermanno Hugone“. На порожніх сторінках цієї книжки була написана ця вірша латинськими літерами.

Ляхи виявили мужність,—

„Не як під Пілявцями,

„Не утікают, кров проливают, і на Татар не дбают“.

Загинуло в цей день багато лицарів польських: загинув Казановський „для оборони польської корони“, загинув Осолинський, „як лях давний і юнак славний“,—ледве врятувався Сапіга, дякуючи Вишневецькому та Любомирському, що приспіли на поміч. Того-ж таки дня „пав страх на Хана, слав он до Гетьмана“ звістку, що він піде з поля бою. Хмельницький ледве упрохав його зостатись.

„В пйатницю рано ушиковано войско до бою било,
Ляхам вигода, а нам негода: небо сонце закрило“.

Коли налагодились вже до бою,

„Довго стояли, почать бояли, з Ляхами ся не били,
Аж бачат Ляхи, що на нас страхи, і до нас скочили“.

Далі оповідається, як Вишневецький, заклятий ворог козаків, угнався в саму середину козацького війська. Почався завзятий бій:

„Крик труб повстанет, гук за тим встанет, дими день ясний тмили,
Стрільці-янчаре, а з діл пожари непрестанно світили“.

В самий розпал бою

„Хан утікает,
Ляхи гонили, татарів били, Хан ся не оглядает.
Тут зась козаки, хотя й юнаки, ой різко утікали,
Ляхи гонили і їх стинали, аж табур розорвали.
І гди би ночі т'ма на помочі козакові не била,
Не одна б мати, гди б кто дал знати, козацькая завила“.

Про пригоди Хмельницького, котрий доручив команду над військом полковникові Джеджаликові, а сам рушив навздогін Ханові, щоби вернути його назад, у вірші нічого не говориться. Кінчається вона оповіданням про трагичне становище козаків, котрих ляхи „обточили“. Три рази просили вони короля замиритись на умовах зборовського трактату.

„Мовить не дает, з очу зганяет: „видайте ми гетмана,
Панов слухайте, старшину знайте, а ідіть бити хана“.

На все згоджуються козаки, тільки не згоджуються вони від старшини своєї „отступити“. З розпачу наважилися вони загатити болото, що було ззаду них, щоби вирватися з облоги. Уночі з неділі на понеділок зробили вони гатки не з хабазу, котрого під руками не було, а з возів, кожухів, повсті то-що.

„Ляхи познали, всі в шику стали і на нас пильновали,
Козаки же „понеділка ждали,
А в понеділок одбігли ділок і борошна усього,
Перебиваїм да погибаїм, щаслив, що вийшов з того.

Тиї пливают, до тих стріляют, ставище заливают,
А других в нетрі, в лісі, як вепрів диких, забивают"...

На цих словах уривається вірша. Все в ній зовсім просто та реально. Оповідання йде до-ладу і жваво, без зайвих слів, без всяких риторичних вигуків. В мові нема тугих форм та зворотів словянських. Хоча і трапляються подекуди полонизми, але вони не торкнулись фонетичних прикмет української мови. Взагалі-ж мовою та стилем ця вірша підходить до народніх пісень. Автор її, очевидно, слідував за віршовим розміром однієї з цих пісень, маючи на увазі навіть мотив її. Розмір цей (5+5+7). Надзвичайно важний для нас цей випадок. Ми бачимо перед собою сполучення віршової творчости з народньою, причім, що до форми, центр ваги переміщується з письменної сфери в народню. Ми присутні як-би при самому зародженні тих творів віршової умілости, котрі з часами перетворилися в народні пісні. Судячи по цьому фактові не всяку віршу міг засвоїти народ: треба було щоб складач вірші сам зробив крок в напрямі до віршового розміру народньої пісні. Ми не знайшли нашої вірші в народній переробці, але, напевне, багато є пісень історичного змісту, в котрих спостерігається віршова основа. Така, наприклад, з епохи Хмельницького відома пісня про Перебийноса: „Не дивуйтеся, добрії люде, що на Вкраїні повстало". Розміром вона підхожа до вірші про берестецьку баталію (5+5+8), але діло не в тім: в деяких варіянтах її стріваємо такі вирази, як з л я к н е ш, с п а д н е ш [1], — в других — такі слова, як **ж и з н і с т ь**, ю н а к [2]). Треба зазначити тут, що це останнє слово є виняткова приналежність віршів. В розглянутій вірші про берестецьку баталію воно однаково прикладається як до ляхів, так і до козаків. Всі ці слова і вирази ясно вказують на віршовий початок цієї, колись дуже поширеної між народом, пісні [3]).

Цікаво, що автор вірші про берестецьку баталію сам назвав свій твір д у м о ю. Відомо, що перша згадка про думи стрівається в Анналах польського історика Сарницького під 1506 роком. Особливости дум по Сарницькому такі: 1) громадський зміст їх (ті думи, про котрі каже він, складені були з приводу смерти двох войовничих братів-юнаків в боротьбі з Волохами); 2) елегичний характер; 3) сумний мотив їх і 4) жестикуляція при виконанні дум. Саму назву цього роду творів Сарницький вважає місцевою: elegiae, quae dumas Russi vocant [4]). Той самий ніжний елегичний характер мотиву приписують думам і пізніші польські письменники: такі були в XVI

---

[1]) Куліш, „Зап. о Ю. Р.", I, 272.

[2]) Лисенко, „Збірн. укр. пісень", I, 28.

[3]) Вважаємо необхідним висловить тут про справу підробки де-яких дум і пісень, справи зачепленої видавцями „Историческихъ пѣсенъ малорусскаго народа" ще в 1874—75 р.р. Думали вони в кінці видання подати ці думи й пісні з примітками про те, чому вони вважають їх фалшованими. Але через те що видання не закінчилося, то непевні думи й пісні й досі пробувають під судом і слідством, сподіваючись остаточного присуду. Суд, у всякому разі, не скорий і не зовсім милостивий. Для нас також нема сумніву що до фалшування деяких дум і пісень, але для всебічної оцінки їх не знати в якій будучині дозволяємо собі висловити з свого боку побажання, щоб учені, котрі коли-небудь займуться цією справою, мали на увазі висловлені нами в розвідці нашій міркування про стародавні книжні впливи на пісенну народню творчість.

[4]) Див. наш „Очеркъ звуковой исторіи малорусс. нарѣчія", 289.

і XVII століттях подільські думи, про котрі оповідає в перекладі Аристотелевої Політики польський філософ Petrycy[1]).

В одному польському віршові (Іеронима Морштина 1606 р.) дума входила в побут козацького життя, як його необхідна приналежність, при чім її грали на сурмах. В тому-ж віршові думи звалися військовими псáльмами[2]). Виходить, думи складалися ще за життя прославлюваних лицарів: так, по відомостям „Краткой исторіи о бунтахъ Хмельницкаго", наречена Тимоша Хмельницького на передодні побачення з ним загадала співати про нього думу козацьку[3]). Взагалі на польській мові дума, як пояснює Лінде, на підставі значіння цього слова в стародавніх польських письменників, є elegia rycerska, niby zamyślona pieśń[4]). Спіраючись на всі ці данні можна гадати, що 1) батьківщиною дум була земля подільсько-галицька: і тепер люде в Галичині розріжняють думи від думок; „дума, каже Головицький, це, на думку галичан, довга, поважна пісня; на голос вона важніша та довша"[5]), 2) думи в старовину, як і тепер в Галичині, були пісні епичного змісту, розведені одначе ліричним настроєм, властивим елегії; 3) за козацьких часів народнього життя з'явилися думи військові, козацькі; 4) від українців ця форма поезії перейшла в польську літературу, де теж появилася дума — звичайно, не як народній твір, а як пісня меланхолійного характеру, складена одним автором. Під впливом установленого в польській літературі розуміння думи була названа думою вірша про берестецьку баталію.

У стародавніх українських письменників дума по самій суті відріжняється від вірші. В літописах Грабянки та Величка зібрано багато віршів, котрі так і називаються вѣршами, — думою-же у Величка називаються вірші пісенного розміру, призначені для співу. Так, він каже, що епископ львівський, Йосип Шумлянський „новий уніят і похлібца лядський", учасник походу короля Собіського проти турків під Відень, „на досаду гетману Самойловичу зложив собою думу альбо піснь такую". Ось де-кілька рядків з цієї думи-пісні:

„Жался, Боже, жался, Боже, на гетмана,
Самойловича Івана!
Що заказав християном,
Пойти против бісурманом!
О тож бачиш, о тож бачиш, що ся стало:
І без тебе ся надало
Королеві і Поляком,
Кавалером і юнаком"...

і прочая, довго тоєй пісні албо думи", не без нудьги додає літописець[6]).

---

1) Słownik języka polskiego, Linde, 1807 р., 1, 549.

2) Iagić, Gradia za Historiju slovinske narod poesije, 76.

3) Куліш, „Зап. о Ю. Р.", I, 44.

4) Słownik, Linde, 1807, I, 549. Раковський, письменник польський за Сигизмунда III, назвав свою пісню про татарські плюндрування в землі польській, закликаючи до помсти думою. Див. Encyklopedia powszechna, Ozgeltranda, т. VII, 591.

5) „Народ. пѣсни Галиц. и Угорс. Руси", Головацького, ч. III, відд. II. Послѣсловіе, 10.

6) Літопис Велички, т. II, 535.

Такого роду думи-пісні здебільшого трапляються в стародавніх рукописах XVII і особливо XVIII століття. До цієї категорії творів напівкнижного, напівнароднього характеру можна прилучити відому пісню Мазепи, а також вірші А. Марковича, М. Ханенка, пан-отця Некрашевича та багатьох инших, головним чином, невідомих авторів. Де-які з цих творів відзначаються щиро-народнім колоритом думки та мови, хоч і не увійшли вони у всенароднє уживання.

Ми спинимося на піснях цього переходового типу з часів Гайдамаччини.

Ось перед нами страдницька постать мліївського ктитора Данила Кушніра, скараного на смерть в м. Ольшаній за те, що як забірали в м. Мліїві одну церкву під Унію він своїми непосвяченними руками зняв з жертвеника св. чашу і сховав її в себе в коморі, щоб не дісталася ця святиня уніятам. 29 червня 1766 року назганяли багато людей до обозу региментаря польського війська Воронича, щоб бачили цю найстрашнішу кару. В оповіданнях про його муки говориться, що злочинцеві спершу обкрутили руки прядивом, обсмолили соломою і запалили, і коли руки обгоріли, то йому відрубали голову і насадили на кіл для настрашки запеклих схизматиків [1]). Зараз після події складено було пісню, дуже щиру по тонові, але з виразними знаками авторської руки [2]).

„Учинили вражі ляхи у Вільшані славу
Да отняли Даниїлу Мліївському главу.
Тіло його повеліли огнем іспалити,
Главу його а до палі із гвоздем прибити.
Вражі сини жидиченьки тоді ізраділи,
Як ктитора Даниїла на палі узріли.
А у той час страх великий людям завдавали,
Усіх людей до єдності на віру навертали.
Сподівались на йгомена, що він зарятує,
А він тільки їздячи по Україні да ляхів дратує.
Заплакали старі люде і малиї діти,
Горе, горе нам на світі, що нігде прожити!“

Ігумен, згаданий в пісні, є ніхто инший, як відомий архимандрит Мелхиседек Значко-Яворський, котрий заправляв православними церквами на правому боці Дніпра з доручення переяславського епископа Гервасія, підвладного Московщині. Оборона Мелхиседека в Петербурзі та Варшаві православних, підданців Польщі, тільки дратувала ляхів, як мовиться в пісні. Тай що міг зробити Мелхиседек, коли всемогутня тоді Катерина II в питанні про дисидентів стріла з боку польскої шляхти рішучий опір? В 1667 році вона провела в Варшавському соймі акт на користь дисидентів: в відповідь на це було в тому-ж році сформовано барську конфедерацію, яка поставила своїм завданням озброєний опір втручанню московського уряду у внутрішні справі Польщі, котра, на думку конфедератів, не повинна була робити ганебних уступок чужовірцям. Проти конфедератів було послано

---

1) „Руководство для сельскихъ пастырей“, 1860 р., кн. 2.

2) Пісню цю знайшли в рукописному збірникові П. А. Лукашевича з поміткою, що списана вона з збірника 1767 року „Кіевс. Стар.“, 1886, Січень.

московське військо, — і от ми маємо пісню віршового складу про облогу м. Станиславова, котре обороняли конфедерати. Докладністю та документальністю оповідання пісня ця нагадує думу про берестецьку баталію.

Приступили, оповідається в пісні, москалі до облоги Станиславова у вівторок.

„У середу рано стали ся сходити
Всі ляхи до купи: „що будем робити?“
Єдин мовит: „биймо!“ десять: „утікаймо!“
А сто каже: „всі до духа москалям поддаймо!“
Москалі волают, аби виходили
Всі ляхи із града, которі там були;
Пан староста Блонський сердця добуває,
Староста Снятинський от страху вмліває.
Почали стріляти, на пляц виходити,
А не єдин мислит, як би добре втекти.
Мусіли ся бити увесь день доволі,
А в вечер зостали москалям в неволі.
Любилисте, ляхи, добре людей грабувати,
Любіте ж в неволі у нас зоставати.
Любилисте їсти гуси, кури много,
Днесь сидіть в неволі, не їжте ніколи“ [1].

В останніх словах пісні бренить та сама глузлива нота догани ляхам за насилля та прожорство, котра докладно описана в думах та піснях про Богдана Хмельницького та спотрудовців його.

Нарешті, в 1768 році настала крівава розправа, відома в історії під назвою уманської різні. Під свіжим вражінням цих подій складено було пісню, котра не встигла ще вишліхуватися в народньому вжиткові, але зате зовсім вільна від прибільшень, часто властивих народній пісні. В цій останній говориться, наприклад, що Максим Залізняк „зібрав війська сорок тисяч“ [2], — коли в віршовій пісні загін Залізняка обмежений всього тисячею козаків. Розповідається в ній далі, що після недовгого міркування, куди йти, гайдамаки попростували до Умані.

„В Умань же ми пішли,
Тай почали штурмувати,
Там багато панів найшли,
Та давай їм ніжки росправляти“

Хоча слова „ми пішли“ дають де-яку підставу вважати автора учасником цього походу, проте-ж з дальшого оповідання видно, що пісня складена на основі чуток, бо в ній ватажки окремих гайдамацьких загонів, що виступали в ріжних місцях, зведені під Умань укупі з Залізняком та Гонтою.

„Ой пішов Швачка голкою шити,
Ляхів, жидів по Умані лупити;
А наш Неживий цокоче,

---

[1]) Рукописн. збірник Кибальчича, ч. 77.

[2]) Лисенко, „Збірн. пісень“, І, 23.

Аж Умань зубами скригоче.
А Журба ходячи зажурився,
Що, головко бідна, Умань загорівся.
Та в бандуру міцно грає,
Себе, козака, піснею розважає".

Зрештою, неточні відомости пісні про спільні вчинки Швачки, Неживого та инших під Уманем перебувають у внутрішній згоді з тим безперечним фактом, що в протязі згаданого часу окремі ватажки робили все по спільному плану та по взаємному порозумінню.

Є й ще один епизод в цій пісні про якогось сотника Метлицю, котрий, здається, ладен був перешкоджати гайдамакам, за що його й забили Залізняк та Швачка. Перед смертю Метлиця каже гайдамацьким ватажкам:

„Слухай, Максиме, Швачко й Неживий,
Бодай же кінець ваш був нудний та гіркий!" [1]).

На цей епизод натякає друга пісня, написана від одного з ватажків, названих Метлицею. Вона змальовує цього ватажка в неволі, в кайданах:

„Літав же я на степах",—

каже він,—

„Як орел крилатий,
А тепер же я в цепах,
Як медвідь мордатий".

Чекає він неминучої смерти, і нагадались йому лиховісні слова Метлиці... З німим докором встають перед ним один за другим малюнки з безповоротньої минувшини. Миготить в його уяві широкий, вільний Дніпро, до котрого звертається він з палким благанням:

„Ой, річка-Дніпр широка,
Течеш ти в Чорнеє море...
Ох, візьми мене з собою,
Бо горе ж тут, горе!"

Жалкує він, що покинув круті пороги дніпровські:

„В тих крутих порогах
Вода з камінням воює,
В тих зелених дібровах
Сива зозуленька кукує...
Ох, кукувала вона, кукувала,
Та щиру правду мені казала,
Що там було мені жити
І щастя своє міг там зловити,
Не хтів ні знати,
Та полетів на родину...
Тепер же мені не спіймати
Тую щасливую годину"...

---

[1]) Скальковський, „Наѣзды гайдамакъ", 147—152. „Кіевс. Стар.", 1882, Вересень.

За цю саме бурхливу участь в долі своїх близьких, свого роду-племени, і приходиться дорого квітуватися в'язневі. Він повинен залишити мрію про щастя, повинен помислити про смертну годину:

„Годі мені козакувати,—каже він,—
Годі птахом в полі літати,
Пора себе в желіза закувати,
Пора в Бога прощення заробляти,
Коли б дали прощення заробити,
Бога молитвами вмолити,
А тоді хоть умірати:
Не страшно в домовину з покутою лягати“ [1]).

Ця сердечна пісня свідчить нам про те, на яку височінь могла піднятись віршова поезія, переймаючись народнім настроєм і торкаючись життьових питань, що хвилювали народню масу. Відома річ, що з приводу цих питань складали вірші люде не однакового літературного цензу, але, за небагатьома винятками, високий літературний ценз пробував в зворотно пропорціональному стосункові до вартости самих віршів. Поетичні фарби дає не шкільна наука сама по собі, в її абстракції від життя, а власне це само життя, виявлене в чарівних звуках рідного слова, яке перебуває в непоривному зв'язку з природнім методом народньої думки і народнього чуття. Той тільки міг написати віршу, не прикру для поетичного чуття, хто знав народнє життя не по наслухам, хто почував його тремтіння в власному своєму серці. Гадаємо, що до цього більш усього були здатні письменні люде, які входили, сказав-би, у смак народнього життя. Це були власне ті самі мандрівні школярі та инші подібні їм просвітителі народу, про котрих була мова попереду... При всіх своїх даних вони брали живу участь у клопотах та радощах народнього життя. Зберігаючи в більшій чи меньшій мірі де-які культурні завички думки та слова, вони не втрачали почуття народности, котре завжди підтримувалося живою спільністю з народом. На підставі цієї спільности вони надихались де-коли сюжетами історичної ваги, хоч твори свої, написані на історичні теми, вони призначали, здається, не стільки для шкільного, скільки для народнього вжитку. Треба думати, що й складалися ці твори по-за шкільною обстановою, в той період особистого життя авторів, коли вони виступали, як мовилося в старовину, „збройно і оружно“. Так пояснюємо ми відносну бідність в стародавніх шкільних збірниках на вірші військово-побутового змісту. Сліди їх істнування можна, одначе, як ми бачили, відкрити де-коли в де-яких народніх піснях. Але особливо знати відгомін віршової уміл ости на мові та стилі народніх українських дум. Певно можно сказати, що ця умілість, взята у всім своїм обсягу віршів моральних, побутових та історичних, зробила рішучий вплив на утворення саморідної поетичної форми дум.

Відки-ж ця форма?

---

[1]) „Кієвс. Стар.“, 1882, Вересень.

IV.

Відгомін пісенних мотивів в народніх українських думах.

Ми бачили в попередніх нарисах більше чи менше ясний відгомін віршових мотивів в народніх українських думах. Але перш ніж перейдемо до рішення питання про початок поетичної форми дум, вважаємо необхідним придивитись до техничних засобів, котрими орудували творці дум при самому їх складанні.

Для пізнання цих засобів ми повинні спинитися на де-яких думах, схожих по змісту з піснями.

Найбільше підхожим матеріялом для порівняння являються думи раннього складання—з епохи, перед війнами Богдана Хмельницького.

Перед нами—цілий ряд картин, котрі малюють боротьбу козаків з татарами та турками, як на морі, так і на суші. Власне кажучи, в цих картинах бойових сцен мало, а переважають сцени, в котрих дієві особи на своїй шкурі зазнають наслідків татарських руйнувань та погромів або-ж намагаються визволитися від цих наслідків. Одним з них була неволя татарська, та сама неволя, котра добре відома була середневічній Європі в часи її боротьби з мусульманським світом. Не наша річ оповідати тут про цю неволю по історичним документам, котрі торкаються України [1]. Нам досить просто послатись на загальновідомий факт, що татари забірали в полон з українських міст та сел цілі десятки тисяч людей обох полів. Часто й козакам щастило робити такі самі плюндрування в Криму. Так, в 1675 році славетний запорожський кошовий Іван Сірко напав на Крим з 20 тисячами війська і захопив в полон 13 тисяч чоловік. Цікаво, що в складі цих полонених більшість (7 тисяч) припадала на християн, котрі раніш попали в татарську неволю. Не менш цікаво й те, що 3 тисячі з цих християнських бранців не захотіли вертатись на батьківщину, через те, що „там, в Криму, казали вони, мають вже свої осідлиська і господарства, і для того там лучше собі бажають жити, нежелі в Русі, нічого свого не імущі“ [2]. Відбувалася, як здається, етнична перемішка дуже ріжнородного елементу. Як відомо, в данім разі Сірко звелів безщадно нищити всіх тих бранців, котрі заявили бажання повернутися до Криму. Він дивився на них, як на ренегатів, як на ворогів своєї батьківщини. Коли крівава кара закінчилась, він „до мертвих трупів, каже літописець, вимовив такі слова: „спіте тут до страшного суду Господня, нежели бисте мали в Криму між бусурманами розмножатися на наші християнськії молодецькії голови“ [3]. Ото на цім грунті великих моральних збурень, в супроводі фізичних страждань, і розвивалася поетична творчість народня, висовуючи одноманітні теми як в піснях, так і в думах. Там і тут ми бачимо перед собою цілі лави бранців та бранок неоднакової моральної природи, неоднакової душевної сили. Але те, що в піснях буває як натяк, як окремі вказівки на ті чи инші становища страждаючих людей, в думах виступає, як цілковитий малюнок, перейнятий, сказать-би,

---

1) Див. про це „Историч. пѣсни малор. народа“, Антонов. і Драгом., т. I. 73–74.

2) Літопис Величка, т. II, 376.

3) Ibidem, 377.

вільгою невисохших сліз або-ж піднята на височінь для всенародного споглядання козацької слави. Останній мотив виразно чути в думі про втечу бранців то з в'язниць, то з турецької каторги, наприклад, у думі про Самійлу Кішку чи в думі про Івана Богуславця по варіянту О. Котляревського. Але тому, що для цих дум майже неможливо підібрати відповідних порівнянь у піснях, то ми повинні з цілого ряду невольницьких дум вибрати думу, більш елегичного, ніж переможницького характеру.

Зупинимося на думі про Марусю Богуславку.

Є чимало народніх пісень про бранок, котрі помирилися зо своїм становищем. Певна річ, що це були ті з них, котрі своєю красою могли привернути до себе суворих своїх властителів. Де-які з них досягали в новому оточенні видатного становища. Такою, наприклад, була Роса або Роксолана, жінка Сулеймана I, що мала великий вплив на султана[1]). За для вияснення поетичної постаті „дівки-бранки, Марусі попівни Богуславки", має де-яке значіння та деталь, що ця Роксолана по походженню своєму теж була попівною, тільки не з Богуслава, а з Рогатина. Реалізм цієї постаті підтверджується і народньою піснею, в котрій зберіглася згадка про те, як

„Турки воювали,
Білу челядь забирали,
І в нашої попаденьки
Взяли вони три дівоньки".

Але річ не в цих більш-менш випадкових зближеннях. Багато значніші ті пісні, де бранки, от як Маруся Богуславка, одрікаються свого роду-племени. В одній з них іде річ про „дівку-бранку, Маріанку", котру татари забірають в полон. З дороги вона пише своєму батькові листа, де просить його, щоби він не журився:

„Нехай тато не сумує,
Най мі посаг не готує...
Ой бо вже я іду полем,
Та вже лісом зелененьким,
Та й з Турчином молоденьким,
Чи з Турчином, Арабином,
Чи з невірним Татарином"[2]).

Ця пісня натякає тільки на зміну симпатій, викликаних неволею в душі бранки. Є друга пісня, де настрій цей мотивується більш відповідним чином. Оповідається в ній про зустріч матері з дочкою в полоні у татар. При одному нападі татарин захопив матір своєї жінки, не догадуючись, що це була його теща. Приїздить він додому і віддає своїй жінці „невільницю, аж до смерти робітницю". Загадано було їй:

„Оченьками стадо пасти,
Рученьками кужіль прясти,
Ноженьками колисати".

---

[1]) Про инших султанш із українок див. Антоновича і Драгом. „Истор. п. малор. народа", т. I, 236—237.

[2]) Головацький, „Нар. пѣсни Галицкой и Угорской Руси", I. 49.

[3]) Ibidem, I, 22.

І ось невільниця-мати співає над колискою свого унуки:

„Люлю, люлю, Татарчатко,
По доненьці унучатко,
Бодай стадо виздихало,
Бодай кужіль спопеліла,
Бодай дитя скаменіло“!

Про це розказує слуга своїй господині: прибігла вона „боса, без пояса“.

„Та вдарила по личеньку
Свою рідну матусеньку“.

„Не била я тебе,—каже мати дочці,—коли годувала тебе своїми грудьми“.

„Мати моя ріднесенька!
Скидай з себе свої лати,
Вбірай дорогії шати,
Будеш з нами панувати“,—

каже їй дочка.

„Ліпше вбогі мої лати,
Ніж дорогі твої шати:
Волю дома бідувати,
Як в чужині панувати“,—

одказує мати.

Пісня кінчається наказом дочки до челяді, щоби вони відвезли матір в рідні краї [1]).

Глибокою старовиною віє від цієї пісні, хоч-би через те, що її знаходимо не тільки в українській, але в московській і навіть в білоруській редакції [2]). Лишаючи без уваги питання про місце первісного її складання, зауважимо лиш, що татарська неволя відома була всьому руському світові, тим то й пісня про двох бранок, матір та дочку, могла пройти в найдальші його краї. Що-ж до української її редакції, то вона уявляє особливий інтерес своїм відгомоном в думі про Марусю Богуславку. Ця дума нам малює ту саму бранку, котра не змогла розлучитися з обстановою своєї неволі, але глибше та ширше з'ясовує драматичний мотив, який лежить в основі пісні, а головне переносить цей мотив з родинного грунту на громадський.

Сімсот козаків, каже дума, сидять в кам'яній темниці, сидять вони вже тридцять літ, сонця праведного не бачать. Приходить до них „дівка-бранка, Маруся попівна Богуславка“, і питає їх: відгадайте,

„Що в нашій землі християнській за день тепера“?

Не можуть відгадати козаки-невольники, і говорить їм „дівка-бранка, Маруся попівна Богуславка“:

„Що сьогодня у нашій землі християнській Великодна субота,
А завтра святий праздник, роковий день Велик-день“.
„То тоді ті козаки тее зачували,
Білим лицем до сирої землі припадали,

1) Ibidem, I, 42—43.
2) Бібліографію цієї пісні див. „Истор. п. малор. нар.“, Антонов. і Драгом., т. I, 286—296.

Дівку-бранку,
Марусю-попівну Богуславку,
Кляли-проклинали"

за те, що вона звісткою цією дала ще більше відчути їм тягарь неволі. Тоді Маруся потішає їх обіцянкою визволити їх з неволі,—коли „пан турецький" поїде в мечеть і віддасть їй, Марусі, ключі від темниці. І от в самий день свята, „в роковий день Велик-день", вона

„Темницю відмикає,
Всіх козаків, бідних невольників, на волю випускає
І словами промовляє:
„Ой, козаки, ви бідні невольники!
Кажу я вам, добре дбайте,
В городи християнські утікайте,
Тільки прошу я вас одного города Богуслава не минайте,
Моєму батьку і матері знати давайте:
Та нехай мій батько добре дбає,
Гуртів, великих маєтків нехай не збуває,
Великих скарбів не збирає,
Та нехай мене, дівки-бранки, з неволі не викупає,
Бо вже я потурчилась,
Побусурменилась
Для роскоші турецької,
Для лакомства нещасного" [1])...

Все зробила Маруся, що могла, для свого далекого рідного краю, вернула йому сімсот оборонців його, але втікти з ними не могла. Сумно визнає вона свою охоту до „лакомства нещасного", і ми мимоволі піддаємося чарам її слів, в котрих почувається благання про спочуття до її безсилля.

Що-ж уявляє собою ця зворушлива дума, як порівняти її з піснями про бранок?

Ніщо инше, як поетичну композицію складнішу, ніж пісня,—ці-ж останні ніщо инше, як матеріял для самої композиції. Само собою зрозуміло, що матеріял повинен був істнувати раніш од композиції, тим то ми маємо де-яку підставу гадати, що творці дум користувалися готовим вже пісенним матеріялом для своїх творів.

Те саме треба сказати і про думи, що оповідають про бойові сутички козаків з татарами та турками.

Улюблений сюжет пісень, які сюди стосуються, це самотня смерть козака в степу, далеко від рідні та батьківщини. Нема сумніву, що це теж один із найстаріших мотивів народньої поезії. Бачимо його в сербів і навіть у греків, але в редакціях руських його розроблено, як то кажуть, топографично, пристосовано до степового привілля, на котрому відбувалися нещасні зустрічі східно-словянських комонників з татарськими та турецькими. Характерна прикмета цього привілля в українських піснях—степові могили, котрими милуються хижі птахи, чекаючи нових жертв бою, над якими насипані будуть свіжі могили:

[1]) Куліш, „Зап. о Ю. Р.", І, 210.

„Сокіл з орлом та й злітається,
Сокіл орла та й питається:
Чим же той світ закрашається?
Чи горами, чи долинами,
Чи великими та могилами?“ [1]).

За цією передмовою починається сама пісня про козака, що вмірає на одній з цих могил. Таких пісень в народній українській поезії надзвичайно багато. Це пісні про **рубаних козаків**. Звичайно в них змальовуються передсмертні хвилини цих степових лицарів. Їх останньою турботою в ці хвилини буває переказ батькові та матері журливої звістки про смерть їх сина. Вістниками бувають крук, орел та сокіл, але найчастіше буває вістником добрий кінь козака, котрий питається свого хазяїна:

„Кому мене уручаєш,
Кому коня покидаєш?
Чи турчину, чи татарину?“

„Тебе турчин,—відповідає йому хазяїн,—не піймає,

А татарин не всідлає,
Біжи, коню, все лугами,
Та все битими шляхами“,

прибіжи на двір до моєї матері, буде вона питати тебе про мене, скажи їй, що я

„женився,
Та поняв собі паняночку,
В чистім полі земляночку:
Що куди вітер не віє,
А сонечко не гріє,
Без віконець, без дверець,
Там спить твій син молодець“ [2]).

Така звичайна схема цих пісень, але бувають де-коли незначні відступи від неї. На запитання матері про сина кінь відповідає лиховістною порадою посіяти пісок на камені: коли зійде жовтий пісок і зацвіте зеленим барвінком, тоді і син її вернеться до-дому [3]). Цей останній мотив здибаємо де-коли в піснях та думах про від'їзд козака з батьківщини. Звичайно в цих піснях менша сестра питає брата-козака, коли його в гості дожидати: він відповідає загадкою про пісок, посіяний на камені [4]), або про млиновий камінь та павині пера: коли млиновий камінь почне плавати, а павині пера почнуть тонути, тоді він вернеться до-дому [5]). Той самий мотив широко розвивається

[1]) Чубинський, „Труды этногр.-статистической експедиціи“, V, 943.
[2]) Ibidem, 942.
[3]) Ibidem, 941, 942, 943, 953; Головацький „Нар. п. Гал. и Угорс. Руси“, I, 97—98; III, 45—46.
[4]) Чубинський, „Труды экспед.“, V, 890; Закревський, „Старосвѣтскій бандуриста“,62—63.
[5]) Чубинський, „Труды експедиціи“, 881; „Народ. п. Гал. и Угор. Руси“, Головацький, ч. III, 12.

в думах про від'їзд козака з батьківщини, з тією самою симпатичною постаттю молодшої сестри і з тими-ж загадковими відповідями козака[1]).

Але як пісні, так і названі тільки що думи обертаються виключно в сфері родинних відносин. Не виходять з цієї сфери і де-які думи про смерть одного чи скількох козаків в степу (частіше трьох, де-коли двох братів). Є, одначе, одна чудова дума, в котрій та сама постать вміраючого козака цілком перейнята суворою поезією козацького життя. Ми розуміємо думу про Федора Безрідного. Тільки один варіянт цієї думи (О. О. Котляревського) звязує лицаря її з отцем-матір'ю і то в формі нагадування про них, зробленого слугою вміраючого козака:

„Ти в мене,—каже він своєму слузі,—отець і мати рідненькі,
І брат і сестриця вірненькі“ [2]).

В инших варіянтах ми бачимо обставини козацької смерти цілком козацькі, військові.

„Над сагою дніпровою лежить Федір Безрідний,
Безплемінний,
Постреляний,
Порубаний,
На рани смертельнії знемаганний“ [3]).

Він віддає на спомин про себе джурі своєму коня, зброю і все своє майно козацьке, але зараз-же він хоче переконатись, чи буде джура мати вигляд справжнього, бравого козака. Він велить йому сісти на коня і проїхатись перед ним, і коли джура виконав його бажання, тоді тільки він переконався, що рахунки його з світом закінчені.

„Ой благодарю тебе, Господа милосердного,- каже він,—
А що не ледай—кому моя худоба буде доставати!“ [4])

Потім прохає він джуру подивитися, чи не їдуть козаки Дніпром-Славутою, і дає йому батьківську науку, як він повинен вітати козаків по козацькому звичаю:

„Шличок на копію іскладай,
А сам низько уклоняй,
Наперед Господу Богу
І батькові кошовому,
Отаману військовому,
І всему товариству кревному і сердешному“ [5]).

Джура переказує козакам прохання вміраючого товариша, щоби вони

„Тіло козацьке, молодецьке в чистім полі поховали,
Звіру-птиці на поталу не подали“ [6]).

---

1) Максимович, „Укр. нар. пѣсни“, 1834, 62; Лукашевич, „Малоросс. и червонорусс. думы и пѣсни“, 52; Куліш, „Зап. о Ю. Р.“, I, 14.

2) Див. нижче цю думу в розд. IV.

3) Метлинський, „Нар. южнорус. пѣсни“, 440.

4) „Зап. юго-зап. отдѣла географ. об-ва“, I, 19.

5) Ibidem.

6) Ibidem.

Далі йде зворушлива картина козацького похорону. Один з варіянтів думи кінчається характерним узагальненням в козацькому дусі:

„То ще добре козацька голова знала,
Що без війська козацького не вмірала!“ [1]).

Таким чином, і в цій думі ми бачимо однакові поетичні мотиви, які істнують в багатьох піснях.

Перейдем тепер до думи, більш масивної по змісту, ніж дві розглянуті нами думи, і в той-же час однакові з ними по своїй архитектурній будові. Ми розуміємо думу про Івася Коновченка [2]).

Насамперед необхідно зауважити, що це дуже живуча дума. Збереглася вона в багатьох варіянтах і співають її навіть на правому боці Дніпра, де, власне кажучи, думи трапляються рідко [3]). Як свідчить один лірник, цю думу батьки примушують співати непокірливих дітей і „парубків“, котрим черга йти до війська [4]). Суть думи міститься в змалюванні сутички між матір'ю та сином, між родинним укладом життя і громадським. Стара Коновчиха—це не та мати, про котру співають в пісні:

„Ой мала вдова сина сокола,
Вигодувала, в військо оддала“ [5]).

Тільки в однім варіянті думи про Коновченка вона благословляє сина на похід проти турків, але й то—перемагаючи себе [6]). В останніх варіянтах вона, як представниця родинного принціпа, дуже бажає, щоб син її залишився з нею. Така матір найчастіше буває в піснях. Часто вона проклинає свого сина за те, що він бажає кинути рідну хату для небезпек бойового

---

1) Максимович, „Укр. нар. пѣсни“, 1834. 4.

2) Подію, про котру оповідається в цій думі, М. Максимович датує 1634 роком, „коли задніпрянські козаки ходили на Білгородщину на татар і розбили їх під Тягинем“. Як думає він, корсунський полковник Хвилоненко був сином Хвилона Чигая („Украинс. нар. пѣсни“, 1834 р., 51). Але в 1634 році, зауважує Костомаров, край правого берега Дніпра був безлюдною пустелею, тим часом як „обставини життя, показані в цій думі, скоріше можуть стосуватись до часів перед Хмельниччиною: спокійне проживання евреїв в краю—це риса часів до найтяжчого погрому еврейського за Хмельницького“. („Исторія козачества въ памятн. южнорусс. пѣснетворчества“, одбитка, 67). Розглядаючи думу з стилістичного боку ми те-ж охітніше однесемо її до першої, а не другої половини XVII століття.

3) Галицькій варіянт цієї думи показується вже історичною піснею з звичайним віршовим розміром, витриманим досить добре від початку до кінця, для цього розміру іноді кінець попереднього віршу повторюється в початку другого:

„Ой рано, ранесенько і коника сідлає,
І коника сідлає, і на Бога не гадає“.

Історичну дійсність у цьому варіянті ледве помітно. Замісць полковника Хвилоненка являється гетьман. Подія показана в ідеальному віддаленні. (Див. Головацький, „Нар. пѣсни Гал. и Угор. Руси“, ч. I, 9—21).

4) Як в народній поезії старе припасовується до нового, можна бачити з варіянта, на Поділлі записаного:

„А як же я буду,—каже Коновченко,—о х в и ц е р с ь к о ї, лицарської, козацької слави—пам'яти понімати,
То я буду о т г о с у д а р я чести й слави надіятя“.

(„Кіевс. Стар.“, 1889 р., Вересень, 676).

5) Чубинск., V, 882.

6) Максимович, „Укр. нар. пѣсни“, 1834 р., 53.

життя[1]). Те-ж саме робить і Коновчиха. В думі перед цим прокльоном подається багато подробиць, яких нема в народніх піснях;—а саме характерна розмова матері з сином після того, як він гаряче відгукнувся на заклик полковника Хвилоненка в „охотне військо". — Є у нас хазяйство, є в нас чим жити, —каже мати синові. Але парубок нехтує скромною долею „хлібороба"; він боїться, що будуть козаки „на підпитку" його „зневажати", — будуть його „полежаєм, домотуром, гречкосієм узивати" [2]). Він прохає свою матір, щоб вона купила йому коня. Коновчиха одмовила йому в цьому і пішла до церкви, а всю козацьку зброю зачинила, лишивши тільки „шаблю булатну, та пищаль семип'ядну". Взяв цю зброю Івась і вирушив „піхотою у віхотне військо". У воротях здибається він з матір'ю:

„Ей,—каже він,—не подобало б тобі козаку молодому і дороги пе-
Подобало б тобі в кутку сидіти, [реходити,
Та хоть чужую дитину малую колихати,
Аби-як з упокоєм хліба-соли уживати".

Аж уже після цього мати почала проклинати сина. Але мати-як мати: на третій день вона схаменулася:

„Руки до Бога здіймає,
Господа з небес благає:
Дай мені, Боже, сі слова перед собою мати,
А свого сина Івася Вдовиченка хоть раз у вічі повидати".

Купила вона коня і послала з посланцем, щоб він догнав Івася і віддав йому коня. Дуже припала до серця парубкові ця всепрощенна любов матері.

„Я ж думав,—каже він,—що мене мати у домі клене-проклинає;
Аж вона обо мні великоє старание має,
Дай мені, Боже, сей поход сходити,
Знав би я, як свою матір у домі споважати!"

Але це діло далекого майбутнього, коли ущухнуть молоді пристрасти. Попереду Івасеві треба довести свою козацьку відвагу. Викликає полковник охочих „у первому разі на герці погуляти". На цей виклик озивається Івась:

„Ти дитя молоде, -одказує йому полковник,—
Розумом не дійшле,
У походах не бувало,
Крові християнської не видало".
„Візьми ти,—одказує йому Івась,—утя старéє,
А друге младеє,
Пусти ти на воду:
Чи не равно буде плисти младе,
Як би старе?"

---

[1]) Головацький, ч. I, 100.

[2]) Метлинський, „Нар. южнорусс. пѣсни", 415. Переказуючи думу будемо триматися цього варіянту: він містить в собі подробиці, що зближують його з иншими, при чому кращі картини, розкидані в инших варіянтах, в йому зібрані, як у фокусі.

Виїздить Івась на герць:

„Турок п'ятьдесят під міч узяв,
Дев'ятеро живцем ізв'язав,
Перед Хвилона, Корсунського полковника, в намет приставляв".

Цей успіх закрутив голову відважному нарубкові. П'є він вкупі з полковником „мед та оковиту горілку".

„Як став у собі нещасний хміль зачувати,
Став у другий раз у Хвилона, Корсунського полковника, благословення прохати".
Не радить йому полковник
„Хмельному на герці гуляти".

Мимоволі пригадується при цьому порада матері синові з пісні:

„Ой, ти сину мій, ти дитино моя,
Не пий, не пий та горілочки, бо зведе з ума".
„Я горілки нап'юсь,—відказує їй син,—і ума наберусь".

В думі цей родинний мотив переведено в побутову обстанову козацького життя. Майже те саме відповідає полковникові Івась, що й син матері в пісні.

„Стали його турки в хмелю пізнавати,
Стали по комишах засідати,
Стали його з коня збивати".

Виряжає полковник козаків щоб визволити Івася, але вони застали його ледве живого. Це був вже рубаний козак:

„Вже ж він і очима не гляне,
І руками не здіме,
І ногами не пійде,
Тілько стиха словами промовляє:
По малу, братці! На вразьте моїх смертельних ран:
Не булатними шаблями мене рубали,
Не ординськими стрілами з коня збивали,
Се мене отцева молитва, та материні слези побили".

Привезли Івася до табору козацького. Останнім проханням його було не посилати тіла його на батьківщину, не завдавати жалю матері, і без того горем убитій, а там-же на полі бою, „по-козацькі поховати". А далі наступає відома вже нам картина козацького похорону. Дума кінчається оповіданням про те, як стара Коновчиха стріла козацьке військо, що поверталося з походу, як вона з боязким прочуттям свого горя розпитує козаків про свого сина, як вони відповідали лиховісними натяками про одруження козака з „препишною панною" — степовою могилою. Ця, стискуюча серце, постать „препишної панни", знайома нам з пісень про рубаних козаків, поставлена в безпосередній зв'язок з бенькетом, котрий спорядила мати загиблого лицаря для його товаришів по зброї: бенькет цей в один і той-же час був „похорон і весілля".

Яскраво зійшла і швидко зайшла зоря молодого Івася. У всі часи і у всіх народів це була сама симпатична постать великої сили, котра в час

росквіту молодости гине без користи для загального добра. А все-ж, як каже дума, „слава його не вмре, не поляже“. Це й є сердешна думка творця думи, котрий має в запасі поетичну формулу для сполучення в одній особі „козацької слави“ з помилкою Івася, котрий визнає в передсмертну хвилину, що „материні слези його побили“. Глибокодумно мотивовано в думі цей контраст психічних аналізів дієвих особ, котрі порізнилися в свойому настрою не через егоїзм особистих страждань, а лише через нещасну необхідність, що виходить з ріжниці стану та віку. Нарешті — мати Івасева не переставала любити його ні на хвилину, навіть і тоді, коли проклинала; в свою чергу Івась вмів шанувати свою матір і за її любов віддячувати любов'ю. Творець думи в центрі малюнка поставив матір, як живу душу родини, а на передньому місці змалював козацьке товариство „кревне і сердешне“, і всю цю юрбу поставив в чудову гармонію піднятих на височінь людських намагань.

Складний це процес творчости. І в цій думі, як і в обох попередніх, він повторюється з правильністю пильно дотриманого методу. Можна бачити в йому два попередні моменти: поетичний настрій, добутий з пісень, і враження від події, підхожого до змісту пісні. Обидва ці моменти сполучаються в один суцільний акт поетичного натхнення, котрий, для відзнаки від ампліфікації пісневого матеріялу, ми називаємо концентрацією або-ж, мовляв, згущенням його.

Тепер питання в тім, що тут переважає — пісенні мотиви чи подія, змальована в думах?

Ми гадаємо, що у всіх думах історичного змісту вихідним пунктом творчости була подія, але в одних вона привертала до відтворення відомих вже поетичних образів, в инших — ні. Як-що ця подія не виходила за межі звичайних явищ життя, багато разів змальованих в народніх піснях, то поетичні мотиви цих останніх як-би самі собою набивалися в думу, складали, сказать-би, декоративну обробку її, розроблену иноді з великою тонкістю психічного аналізу, властивого думам. Позначена іменням особи, яка зачеплена подією або-ж брала в ній особисту участь, дума наділялася реальними подробицями козацького побуту і являлася, таким чином, дальшим розвитком пісні. Коли-ж подія була зовсім не звичайна або-ж надто вже відома поетові, котрий міг бути самовидцем і навіть безпосереднім учасником її, то пісні втрачали своє імпонуюче значіння. Могли бути такі випадки, що з приводу гучної і при тому нової події не встигли ще утворитися і самі пісні. Тоді творець думи зоставлений був самому собі і повинен був шукати натхнення, настрою в самій події. Такі, наприклад, думи, що змальовують часи Богдана Хмельницького: вони відзначаються сухим реалізмом, в котрому чується безщадно жорстокий сміх над переможеним ворогом. Нема в них майже нічого, що нагадувало-би тонкий та делікатний малюнок народніх пісень. Зовсім иншу річ уявляють з себе думи ранішої епохи: вони вибірають з народніх пісень найсердечніші ліричні звуки,— події-ж, про котрі йде мова в цих думах, уявляються звичайно в якомусь-то присмерку.

Але, як-би гостро не відріжнялися ці два типи дум по своїй внутрішній будівлі, ми повинні сказати, що у всіх думах незмінним лишається поетична форма їх, чого нема в поезії инших словянських народів.

Знов ставимо питання: відкіля ця форма?

Нам здається, що початок її, здебільшого, визначає сама психічна будівля самих дум, в котрій почасти можна відгадати індивідуальний образ поетів, авторів думи.

В додаток до того, що сказали ми про цю річ у першому розділі нашої розвідки, вважаємо необхідним зробити де-які уваги.

Будівля ця глибоко народня. Нема в ній ні однієї ноти, котра чужа була-би народньому світоглядові, народнім симпатіям та переконанням. Головна нота в думах — це ідея волі від насилля всякого роду над особою людини. Представником та оборонцем цієї волі був козак, і в цьому слові міститься основний нерв поетичного настрою, що панує в думах. Як відомо, і після знищення козацтва, це слово лишилося в народніх піснях у значінні не стільки вояки, скільки відважного доброго юнака, і взагалі любої народньому серцеві людини. У думах показується власне той момент в житті козаччини, коли вона ще не здобула собі упривилейованного стану, коли найгірша людина з народньої маси легко могла стати козаком, тоб-то вільною людиною. Тільки одна дума про Ганжу Андибера змальовує класовий розбрат серед самого козацтва, але всі симпатії її на боці більшости, зневаженої „дуками-серебряниками“, і сам Ганжа Андибер є запеклий ворог привилеїв козацьких. Одно слово, думи в цім відношенні співають те саме, що й пізніша гайдамацька пісня:

„Визволь же нас, милий Боже, та із тої неволі,
Та дай ще раз засіяти козацької волі“ [1]).

Але ідея волі являється в думі не в вигляді безмежних побажань, а певних та ясних змагань до класової рівноправности та економичної повноправности. Це й є чисто народній або-ж, точніше кажучи, селянський струмок, котрий надає козацьким думкам уявам про волю демократичного вигляду. Спільною точкою між селянським та козацьким інтересами була релігія, але вона вже уявляє щось більш складне з культурного боку, ніж соціяльно-економичні інтереси селянства. Що-ж до козацьких уяв про волю, то вони, складаючи в собі все попереднє, стояли вже на ступіні національної самосвідомости. Тут вже ясно висовувалися більш широкі ідеї про народ, котрий має свій лад життя, що відріжняє його від инших народів, і котрий живе на визначеній території. Дума розширює ці межі до самої Висли:

„Ей, Ляхи ж ви, Ляхи, мостивії пани...
Колись наші діди над сею річкою козакували,
Да в сій річці скарби поховали“ [2])...

Пісня-ж обмежується течією Случі:

„Ой чи бач, Ляше, що по Случ наше,
По костяную могилу“ [3])...

Але діло не в тих чи инших межах, а в розбудженій національній потребі встановити ці межі. Це було вже ділом козацького режиму, котрий дав організацію безладному рухові народньої лави і з успіхом направив

[1]) Головацький, „Нар. п. Гал. и Угорской Руси“, ч. I, 17.

[2]) Куліш, „Зап. о Ю. Р.“, I, 56.

[3]) Лисенко, „Збірник укр. пісень“, I, 28.

цей рух до певних цілей. А як-що в думах висловлюється не тільки народній, але й національний настрій, то ясно, що й творці дум були людьми, перейнятими тим чи иншим настроєм, тоб-то містили в собі вкупі елементи селянський—просто народній та козацький культурно-народній або-ж національний.

До такого самого висновку ми повинні дійти, коли пригадаємо факти, подані нами раніше і, які стосуються до техники поетичного виразу в думах. Не кажучи вже про те, що творці дум, як ми бачили, з охотою черпали матеріял з багатої народньої піснетворчости в вигляді тих чи инших поетичних образів і цілих малюнків, вони вносили в свої твори самий метод народньо-поетичної уяви, що випливає з індивідуальних прикмет українського племени. Ми розуміємо той душевний склад, властивий українцям, котрий міститься в ліричному відношенні до явищ життя і виявляється то в елегичному, то в сатиричному настрою, то в сполученні одного з другим. На цьому грунті народнього темпераменту і могли виникнути думи, котрі самим своїм назвищем указують на психічні властивости народу, серед котрого вони з'явилися. Очевидячки, творці дум виходили з народу, або-ж, у всякім разі, належали до нього. Але, придивляючись пильніше та глибше до цієї народньої психічної основи, яка лежить у підставі дум, ми повинні зазначити, що вона в значній мірі культивована. Не підлягає ніякому сумніву, що в цьому разі ми студіюємо етнографичне явище, на котрому лежать свіжі ще культурні шари. Правда, це не є свіжість сучасної культури, в рухові котрої народ не бере ніякої участи. Це — старомодня культура, але вона має одну цікаву властивість, котра дає їй право на увагу та повагу: вона була утворена почином і силами самого народу не для простої примхи, а для високих моральних інтересів, не позбавлених загально-людського значіння. От чому ми не бачимо розладдя між рефлективними властивостями думки, котрими володіли творці дум, і народньо-поетичними формами, в котрі вони вбірали цю думку. Навпаки, в поетичному стилі дум ми сміливо можемо зазначити, як видатну особливість їх, повну гармонію між природою та мистецтвом. Сама мова дум уявляє дивне пристосування книжних стихій мови до народніх, книжного складу до народнього. Не могло все це трапитися само по собі, в несвідомому пориві наївної творчости. Думи—не прості пісні, навіяні хвилинними враженнями життя, проспівані для того, щоб висловити доплив чи відплив суб'єктивних почуттів в дану хвилину. Думи призначалися для великого числа слухачів, котрі шукали в них поважної відповіді на питання життя родинного та громадського. Знали це творці дум і, певна річ, повинні були приготуватися до цих відповідей належним чином, — повинні були знайти для своїх думок більш менш широку підставу в культурній обстанові свого часу, повинні були погодити цю обстанову з світоглядом народнім. А це вже діло більш чи менш свідомого мистецтва... [1]).

Висловлені нами міркування кидають тм'яне світло на невідомих представників цієї умілости. Постараємось підійти до них ще ближче.

---

[1]) Переконання, що дума це не проста пісня, що в ній не годиться вживати всяке звичайне слово, перейшло до пізніших виконавців дум. Див. про це „Зап. о Ю. Р.", Куліша, І, 179.

V.

Творці та співаки дум.

Є одна ідея, в котрій, як в фокусі, сходяться нитки, котрі сполучають в одну цілість народні українські пісні та думи з напівнародніми та чисто книжними віршами: це ідея матері, і притому в симпатично-журливій постаті матері-вдови. Давня це ідея на Україні. Ще в начальному літопису ми бачимо цю розумну, глибоко заклопотану долею свого сина вдову, котра каже йому: „азъ, сыну, Бога познахъ и радуюся; аще и ты познаеши Бога, то радоватися начнеши". Онъ же не внимаше того, глаголя: „како азъ хощю инъ законъ одинъ приняти? А дружина моя сему смѣятися начнуть"... И не послуша матери, и твораше норовы поганьскыя, не вѣдый, аще кто матери не слушаеть, въ бѣду впадае. Се же тому гнѣвашеся на матерь. Но обаче любяше Олга сына своего Святослава, ркущи: „воля Божия да будеть; аще Богъ въсхощеть помиловати роду моего и земли рускые, да възложить имъ на сердце обратитися къ Богу, яко же и мнѣ Богъ дарова". И се рекши, моляшеся за сына и за люди по вся дни и нощи, кормячи сына своего до мужьства его и до възъраста его" [1]).

Ці останні рядки мимоволі нагадують слова української думи про матір-удову, котра сина свого

„Із малих літ годовала, леліяла,
До зросту в найми не пускала,
При старости літ слави да пам'яти прожити сподівала" [2]).

Не здійснилися бажання матері-козачки, як не здійснилися і бажання княгині Ольги. Певна річ, приводи незлагоди обох матерів з синами і там і тут були инші, але і літописній матері-княгині не чуже було просте бажання материного серця бачити сина дома в сумні години безпорадної старости: „И рече ему (Святославові) мати: „видиши ли мя болну сущю, камо хощеши (йти) отъ мене?" Бѣ бо разболѣлася уже. Рече же ему: „погребъ мя, иди амо же хощеши" [3]).

Всі ці порівнання ми робимо зовсім не для того, щоб зробити суцільну лінію між формами життя княжої та козацької України. Відомо, що в побуті простих людей того далекого часу, коли жила княгиня Ольга, батьки мали велику владу над дітьми. Майже те саме ми бачимо і пізніше — в козацький період української історії. Так, в XVI столітті, каже один поважний дослідувач української старовини, „батьки могли заставляти своїх дітей з правом перезастави для кредитора; ця влада належала не тільки батькові і батьку й матері разом, але і матері-вдові що до дочок" [4]). Що-ж

---

[1]) Літопис. по Іпатіївському сп., 41.

[2]) Лукашевич, „Малор. и червонорус. думы и пѣсни, 36.

[3]) Літопис по Іпатіївському сп., 44.

[4]) Буданов, „Черты семейнаго права Западн. Россіи в полов. XVI в." („Чтенія въ истор. об-вѣ Нестора Лѣтописца", кн. 4, 77).

могло викликати апотеозу матері в думах, яка збігається з настроєм всіх верств українського народу—книжних і некнижних?

Нам здається, що в XVI столітті становище матері-вдови зробилося більш тяжким проти того, яким було воно перше. І по звичайовому праву влада її не поширялася на дорослих синів, тепер-же, коли настала для всіх повна можливість вступати до „охотного війська", влада ця ще більше звузилася. То був час, коли для боротьби внутрішньої та зовнішньої багато відказувалося від всяких родинних звязків, як це ми бачимо на Запоріжжу,—час, коли „з день години", як каже дума, „счинялися великі войни на Вкраїні". Багато було тоді бідолашних жінок, котрі теряли своїх чоловіків за ці війни,—бідолашних удів-матерів, котрі не могли утримати дорослих синів своїх від палкого бажання: „з козаками погуляти, щоб отцевської слави не втеряти". І от, бачучи безоборонне становище матері-вдови, творці дум підіймають свій голос для відновлення моральних прав її на увагу до до неї з боку її дітей. За-для християнської правди вони нагадують їм про всемогутність материної молитви, материних сліз, і на ріжні лади проказують слова літописа: „аще кто матері не слухає, в біду впадає". Мотив цей, здається, чисто християнський, і через те що його з особливою завзятістю розвинуто в пайстаріших, так званих, невільницьких думах, то ми не можемо відмовитись від думки, що перші творці дум належали до стану калік убогих, щирих піонерів в народніх верствах гуманних ідей християнства. Зберігаючи основні риси свого типу, ці каліки убогі з упливом часу, в XVII та XVIII століттях, значно змінялися під впливом нових умов життя, так що в найближчий до нас час вони дійшли до простих виконавців народніх дум. Можна гадати, одначе, що в старовину поміж них були і видатні люде, обдаровані творчими силами.

Висловлючи цю думку, ми повторюємо, як здається, загальновідому істину. Але саме те, що здається загальновідомим, часто вимагає всяких пояснень, особливо в тих випадках, коли мова йде про здобутки народньої творчости, складені невідомими авторами. Тут перше всього являється питання, як могли виникнути віршовані форми дум серед калік убогих, котрих на Україні називають звичайно **старцями** або **дідами**?

Звернемося до спеціяльного репертуару всієї цієї „нищої братії", котра і досі виспівує свої псальми на збіговищах народніх.

В псальмах цих з ясно зазначеною книжною стихією мови ми бачимо перш за все дієслівну риму. От де-кілька зразків з самої популярної псальми про убогого Лазаря:

„Де ся мені трафить смерть, то откуплюся,
А не откуплюся, то одоб'юся,
До царства небесного сам доберуся,
Господеві найвисшему не помолюся,
А всім святим його не покорюся"[1]).

Або:

„Чи не міг би ти мені то вчинити,
Же я тебе буду вірне просити,

[1]) Головацький, ч. III, 264.

Свій мизельний палець в море вмочити,
Мої смажущі уста та захолодити,
Той пекельний вогонь пригасити,
Мой спалений язик закропити" [1]).

Або:

„Нехай би я промеж ними хоть пророковав,
От Господа Бога пророчество ізвіщав,
Уже б я своє сребро, злото на церкви давав,
Еже празник і неділя молебні наймав,
Тебе, брате Лазаре, всегда поминав,
І нищих, убогих добром наділяв,
Душі своїй царства вже б я вготовав" [2]).

Дякуючи рішучій перевазі дієслівної рими, на перше місце висовується в псальмах ціле речення або-ж самостійна частина сполученого речення, як логична підстава вірша, котра не завжди може збігтися з однаковим числом складів в віршах. Звідсіля неминучий наслідок—нерівність віршів, що й бачимо ми в багатьох псальмах.

Звідсіля і другий наслідок—речитативний відтінок у виконанні псальм. Дуже виразно виступають всі ці особливости віршового розміру в „просьбуваннях", або, так званих, „жебранках". Спишемо одну з них для прикладу:

„Син єдиний,
Ісус Христос правдивий!
Зошли, Господи, Ангела-хранителя у сей дом благочестивий!
Прошу тебе, отець-мати,
Низьким уклоном,
Покірним словом,
Даруй мені єдиную рубашечку, або убраннячко,
На грішнеє моє тіло прикриваннячко.
Прикрийте ж, отець—мати,
Моє грішне тіло,
Щоб од буйного вітру воно не марніло,
І од праведного сонечка не вгоряло,
Од морозу не вимерзало,
Од дощу не вимокало,
То так і вас прикриє Матір Божая честним своїм омофором" [3]).

Ми маємо перед собою ту саму конструкцію віршів, що і в думах. Виникла вона напевне на грунті псальм віршового походження, але з повною послідовністю її переведено в тих думах, котрі дальше стояли од книжних впливів, ніж псальми.

Далі йдуть такі питання: чи це давня конструкція? Чи не утворили її пізніші виконавці дум?

За останні 20 — 30 літ в етнографичних виданнях з'явилося багато ріжних повідомлень про співців, від котрих були записані думи. Багато сим-

---

[1]) Ibidem, 266.
[2]) Ibidem, 270.
[3]) Записана мною о Кобеляцьк. пов. на Полт.

патичного містить в собі цей вмираючий вже тип сліпця-рапсода. Дивиться він на свою умілість, як на діло боголюбиве, що заповідано йому самим Ісусом Христом, котрий по вшесті своєму призначив для ширення свойого вчення не самих тільки Апостолів, але ще й кривих та сліпих [1]). Він щиро вірить в правдивість всього того, про що співає в своїх псальмах та думах [2]). Сам він буває до того зворушений змістом думи, що часом спиняє виконання їх всякими увагами та поясненнями [3]). Боже, Твоя воля, хто його повигадував, що не можна видумать-би так нікому в світі!", каже один з них в час виконання думи про втечу трьох братів з Азова [4]). Цією наївною вставкою співець висловив не тільки своє дивування до невідомих йому творців дум, але ще й признання повного безсилля свого вигадати що-небудь підхоже до дум. І дійсно, в тексті дум ми не бачимо слідів творчости, сучасної самим записам, за те часто-густо здибаємо сліди перекручування та забуття стародавнього тексту. Де-коли співці самі з сумом зазначають, що багацько забули вони, переказуючи думу „через десяте в двадцяте слово" [5]) або-ж, як каже один з них: „стих з однієї, да з другої, да й ізвяжеш так" [6]). „Малі старці настали" [7]) кажуть вони, а колись-то, по їх словах, жили „старечі королі" [8]), „або старечі цехмистри", що закладали в себе цілі школи учнів-співців, які по містах та селах збірали милостиню для своїх навчителів [9]). Власне кажучи, і тепер в ріжних місцях України істнують такі школи, або, точніше, навчителі, котрі мають двох-трьох учнів, але в репертуарі сучасних „старців" рідко трапляються думи [10]). Як відомо, з кожним днем помалу ця поетична давнина забувається, а тому марно почали-б ми шукати у співців дум, від котрих вони записані, творців вільного віршованого розміру, котрий знаходиться в непоривному зв'язку з внутрішнім складом дум, в чому власне і міститься поетична форма їх. Треба гадати, що і в XVIII столітті співці дум вже не володіють самодіяльною творчою силою, з котрої виникла ця форма, бо ні одна подія XVIII століття не зазначена в думах [11]). Таким чином, ми повинні перенести появу цієї форми до давнішого часу. З приблизною точністю він визначається хронологичною межою подій, вище котрої дума не заходила. Ми розуміємо події XVII та XVI сс. Але через те що думи сходяться з піснями, що змальовують риси народнього побуту, котрі виникли раніш XVI століття, межа ця непомітно усувається в тумані передущих століттів і зовсім зникає з наших очей. Перейти далі по-за межі XVI століття можливо тільки при допомозі гіпотези. Але

---

1) „Кіевс. Стар.", 1889 р., Вересень, 603, 672.

2) „Зап. о Ю. Р.", Куліша, I, 45.

3) Ibidem, I, 15—42.

4) Ibidem, 38.

5) „Кіевс. Стар.", 1882 р., Грудень, 24.

6) Ант. і Драг. „Истор. п. малор. нар.", I, 332.

7) Куліш, „Зап. о Ю. Р.", I, 13.

8) Ibidem, 2.

9) „Кіевскій Телеграфъ", 1873 р., № 59.

10) Див. про це цікаву статтю В. Бортковського під заголовком „Лирники", „Кіевс. Стар.", 1889, Вересень.

11) З перших років XVIII ст. маємо напів-пісню, напів-думу про найпопулярнішого героя давньої України Семена Палія. (Див. у Максимовича в вид. нар. пісень 1849 р.) В самій збіраниці двох ріжних стилів виявився занепад творчости дум.

ми думаємо, що краще звернутись до фактів приступних нам, а тому, при кінці нашої розвідки, вважаємо необхідним висловити де-які міркування про ту обстанову, в котрій могли з'явитися творці дум, а одночасно і про зміни в цій обстанові, які неминуче повинні були позначитись в самих думах.

Перше всього ми повинні зазначити те, що в старовину, як на півдні так і на півночі, старecha братія була під безпосереднім захистом церкви, котра давала їм організовану допомогу, як от шпиталі, лікарні та всякі притулки [1]). Тим-то зрозуміле велике значіння старечої братії в формуванні народньо-поетичних уяв про життя в християнському напрямку. Серединне становище її між церквою та народом давало їй цілковиту можливість вносити в світогляд народу широкі підвалини для християнської думки, не пориваючи в той-же час з рідними мотивами поетичної старовини, котра покладалась на поганські перекази. Відсіля виникло так зване двоєвірря, котре і до цього часу заховалось в народній поезії, але вже з перевагою християнського настрою — особливо в розумінні моральних завдань життя. Певно можна сказати, що в старцівській братії церква найшла найщиріших місіонерів християнства, котрі за скілька століттів зменшили в народньому житті ролю стародавніх фіглявців та инших представників поганських веселощів.

Але це часи давні.

Звертаючись до епохи відродження культурного життя на Україні, тобто до XVI століття української історії, ми бачимо в становищі старцівської братії де-що нове. Вона теж стоїть під захистом церкви, але ця церква в католицькій державі не користується охороною влади. Навпаки, з часів брестської унії вона являється об'єктом систематичного переслідування з боку держави. Сам народ повинен був захищати церкву і в ній шукати підпори для боротьби з ворогами. З'явилися брацтва, котрі внесли в організацію церковного життя свідомість народніх потреб та інтересів. Між цими інтересами значне місце дістала філантропія—головним чином, шляхом влаштування „шпиталів“ для старцівської братії. Це були не лікарні, але богадільні, де жили збезвічені старці, переважно сліпі. Користуючись допомогою парахвіян тії церкви, при якій були шпиталі, вони промишляли і на стороні через жебрання милостині. Кожний шпиталь входив до складу „старечого“ брацтва або цеху, що складався з де-кількох шпиталів одного міста або села. Цех мав своє майно, свої права і обов'язки—головним чином, відносно до церкви. Майже не було церкви без шпиталя. В першій половині XVIII століття в трьох полках лівобережної України було 589 шпиталів [2]). У нас нема статистичних відомостей про число шпиталів в давніші часи, але звістки про шпиталі стріваються досить часто, починаючи з XVI століття, і, особливо цікаво те, що з самого початку XVII століття являються шпиталі військові — в 1601 році в Трехтемирові, а в 1629 році в Київі „для людей рыцерськихъ, отъ непріятелей в разныхъ битвахъ покалѣченныхъ“ [3]).

---

[1]) Див. про це докладну статтю Єфименка: „Шпитали въ Малороссіи“, „Кієвс. Старина“, 1883 р., Квітень.

[2]) „Основа“, 1862 р., Ст. О. М. Лазаревського: „Статистическія свѣдѣнія объ украинскихъ народныхъ школахъ и госпиталяхъ въ XVIII в.“.

[3]) „Кієвс. Старина“, 1883 р., Квітень, 715—716.

Тепер звернемо увагу на подробицю надзвичайної ваги, а власне на те, що та сама церква ширила свої заходи і піклування як на шпиталі, так і на школи. Обидві ці установи діставали від неї свою моральну та матеріяльну допомогу і, безумовно, додержували поміж собою постійні і живі звязки. Нам вже звісні мешканці шкіл з їх „ораціями" на всякі оказії, з їх „кунштами" та „віршами", „шпаргалами" та „партесами". Виконували вони коло церкви, як і шпитальні старці, нижчі повинности. Від них саме і доставали старці твори шкільної премудрости, котрі і розповсюджували серед народу. Засвоюючи ці твори, вони багато де-чого зміняли в народному дусі, бо повинні були пристосовуватися до народньго розуміння, до особливостей народньої мови. Але на мандрівних школярів була потреба не в самих школах. Їх потрібували і в війську, де був попит на письменних людей для військових канцелярій. Не раз траплялося, що вони міняли перо на шаблю, беручи участь в ріжних баталіях. Вони були свідками народніх повстань і часто відогравали в цих повстаннях не останню ролю. Вражіння свої вони висловлювали теж у віршах, котрі доходили до школи та шпиталів. Тут ці вірші перероблялися тими-ж старцями для народнього вжитку. Таким чином, в школах та шпиталях стародавньої України зосередкувалося те напівнароднє, напівкнижкове товариство, котре об'єднувало розумові інтереси духовенства, козаків та посполитого люду. Отже, з цього саме товариства і могли виходити творці дум. Знали вони з народніх пісень про безіменних лицарів, що полягли в боротьбі з татарами та турками, а між тим життя давало нових лицарів про яких говорила народня поголоска. Треба було повеличати цих лицарів, тим-то старці й складають на честь їхню пісні особливого роду, в котрих з стародавніх обрядових славлень, підновленних шкільними кантами, беруть елемент славлення, а з народніх пісень яскраві та улюблені народом поетичні форми. Знали також старці, скільки коштувала народові ця безкрая боротьба його з невірними, які спустошення чинила вона в мирному житті хлібороба, тому вони користувалися морально-релігійною філософією псальм для того, щоби утворити примиряючі принціпи в свідомости своїх слухачів. Багато втіхи проливали вони в душу усиротілої матері, що втратила свого сина в боротьбі з ворогами, багато доброго чуття викликали вони серед народа, нагадуючи про полонених лицарів, котрі нетерпляче сподіваються визволення з неволі.

Оттак самі по собі, під сильним вражінням побутових умов життя з'явилися поетичні форми дум, як результат взаємного впливу шкільних та народніх течій.

Коли почався цей взаємний вплив.

На жаль, ми не можемо одповісти на це питання з документальною точністю. Знаємо тільки, що в XVI столітті, перед самим початком широкої просвітньої діяльности, з котрою виступили українські центральні брацтва, львівське та київське, істнували вже в життю всі елементи, з котрих складалася розумова спільність між школою та народом. З цього погляду надзвичайно цікава духовниця Василя Загоровського, каштеляна брацлавського, написана в турецькій неволі, де він і помер в 1580 році. Він прохає, щоб до його дітей—двох синів, коли їм стане по сім літ, було запрошено „д'яка добре учоного", котрий повинен навчити їх „руської науки в письмі святом... в своем язику руськом". В другому місці духовниці він призначає д'якові

більшу грошову платню, ніж дияконові і навіть панотцеві, „абы въ той белой избе противъ шпитялное чорное избы мешкаючи, дѣти, которые на науку будутъ ему давати, вдячне училъ", а також, щоб „книги, якихъ церковъ пильне потребуетъ, зъ доброго зводу уставичне писалъ". Тут є всі: і дяк, що переписує книжки і навчає дітей в школі, і два шпиталі, котрі по духовниці повинні бути упоряджені при церквах — один в Володимирі, а другий в Суходолах, кожний „для 12 особъ убогихъ а здоровья неспособнаго людей". Є навіть статечний бакаляр, котрого заповітник бажає запросити до своєї господи для навчання його дітей „науки латинского писма"[1]). У нас нема тільки тих псальм та віршів, котрі тоді могли вже з'явитися в шкільному ужитку, зате є такі оригінальні твори другої половини XVI століття, як переклади на народню мову книжок святого Письма, що свідчить про намагання письменних людей наблизити „руську науку в письмі святом" до народнього розуміння. Тим-то ми не бачимо достатних підстав обмежувати початком XVII століття шкільні впливи на народню думку, а також і на поетичну народню творчість. Але, певна річ, що ці впливи цілком розвилися в XVII столітті, коли в великому достатку з'явився в школах відомий нам вже літературний матеріял. З нагромадженням цього матеріялу міцніше затягався вузол, що звязував народню пісенну творчість з книжними впливами: зав'язано-ж було цього вузла, без сумніву, раніш од XVII століття.

Треба гадати, що серед тих самих старців, і теж не пізніше XVI століття, установилася і журлива мелодія дум[2]). В старовину, як і в пізніший час, коли записувалися думи, співак надавав цій мелодії особливої виразности через речитативні вставки та музичну декламацію, котра супроводилася приграшем на кобзі або на бандурі. Ці два струменти тепер уже не в ужитку, але перше вони були зовсім звичайні в козацькім побуті. Особливо це треба зазначити, що до кобзи — струменту більш простого та популярного, ніж бандура[3]).

---

[1]) „Архивъ Юго-Западн. Россіи", т. I, ч. 1, № 16.

[2]) Не відкидаючи впливу східнього на цю мелодію, п. Фамінцин допускає можливість позичення її од сербських співців, котрі, як свідчать польські письменники XVIII ст. доходили в кінці XVI і початку XVII ст. до Польщі й України. („Домра и сродные ей музыкальные инструменты", 152). Справедливо каже про цю думку рецензент розвідки п. Фамінцина: „дума, каже, творилась під таким напором чисто народнього підйому, що трудно припустити тут впливу яких-небудь зовнішніх, випадкових течій, що треба шукати походження цієї музики в самих побутових умовах — в культурному впливові Чорноморських Тюркосів" („Вѣстникъ Европы", 1891, Серпень).

[3]) Кобза — мадярське — Koboz, турецьке — qopûz (Miklosich, Die Freund. Wörter in den Slawo Sprachen., 1867 р.) — музичний струмент, з дерену, зроблений про три струни. Це улюблений струмент української молоді; перейшов він до козаків від татарських народів (Encyklopedia powszechna, Orgelbranda, 1860 р., т. XIV, 954). „Назву кобза, каже Фамінцин, можна простежити в старих пам'ятках словянських і не словянських до 1250 року. Відома вона була Половцям, котрі принесли як назву, так і струмент з своєї азиятської отчизни". („Домра и сродн. ей инстр.", 91).

Бандура — італійське pandóra і mandola, еспанське bandurria і bandóla, португальське — bandurra, французьке pandore і mandole. від лат. pandura, pandurium, грецького πανδοῦρα (Diez, Ftymolcg. Wörterbuch der romanische spr. 1870 р., I, 302; більш докладну етимологію слова див. в О. М. Веселовського: „Разысканія въ области русс. духовнаго стиха", Додатокъ до XIV т. „Записокъ Академіи Наукъ", № 1, 159—161) — музичний струмент схожий з лютнею з струнами з жовтої міді, з короткою шийкою чи гри-

З кобзою в руках козак ходив на любовні побачення:

„Не боїться козаченько ні грому, ні тучі,
Хорошенько в кобзу грає, до дівчини йдучи“ [1]).

Співом та грою на кобзі він виявляв бурхливу гульню молодости:

„Ой далеко чути козака Ворла, що йде з кобзиною,
На кобзоньці грає, ще краще співає,
Та ж бо його ненька, та його старенька
З жалю омліває“ [2]).

Згадки про бандуру ми рідко здибаємо в побутових українських піснях. Як струмент складніший, він вимагав, як здається, більше досвідчених та мистецьких рук, хоча й бандуру вживали не для самих пісень громадянського змісту [3]). У віршах та думах є згадки про бандуру. Сюди належить відома вже нам вірша, що писалася під малюнком запорожця, граючого на бандурі, та дума про смерть козака-бандуриста, котрий називав свою бандуру подорожньою. В думах є вказівки, що в найтяжчі хвилини життя козак не розлучався з своєю бандурою. Так, в думі про Семена Палія мовиться, що і в Сибіру шукав він душевного заспокоєння в співах та грі на бандурі:

„Прийшов пан Палій додому та й сів у наміті,
На бандурці виграває: „Лихо жити в світі!
Той, душу заклавши, свиту, бач, гаптує,
А той по Сібіру мов у лузі дубує!“ [4])

Всі оці факти не дозволяють сумніватися в тому, що не самі старці грали в старовину на кобзі та на бандурі, хоча з цього зовсім не виходить, що вони не брали участи в складанні народніх українських дум. За-

---

фом, колись був у широкім вжитку в козаків на Україні, відки перейшов у Польщу й Галичину. (Див. Encyklopedia powszechna, Orgelbranda, 1860, т. II, 798—799) В останні часи було висловлено іншу думку про походження української бандури: п. Фамінцин виводить її з Англії, де її вигадали четвертого року царювання королеви Єлисавети, себ-то в 1561 році, відки пішла вона по всій Європі і через Польщу в кінці XVI ст. прийнялася на Україні, де й зробилась національним струментом, витісниввши з ужитку кобзу й діставши від неї назву. („Домра и сродные ей муз. инстр.“ 111—123). Але коли назва цього струменту стоїть в очевидному етимологичному звязкові зі струментом балканських славян—pandura, а цей останній, на думку п. Фамінцина, міг бути позиченим через Візантію з арабсько-перського Сходу, то чи не могла цим самим шляхом прийти на Україну бандура й значно раніш од XVI століття,—тим більше, що сам п. Фамінцин, підтверджуючи свою думку про ролю Візантії в передачі цього струменту словянам, посилається на одну з фресок Софійського собору, де змальований музика з струментом про шість струн, схожим на бандуру? (Ibidem, 41).

[1]) Головацький, „Нар. п. Гал. Руси“, I, 252.

[2]) Ibidem, 272.—Чубинський, V, 110. Папроцький, польський письменник кінця XVI ст. каже: „Козаки з великою радістю показували надзвичайні штуки, стріляли, співали й на кобзах грали (Encyklopedia powszechna, Orgelbranda, 1860 р., т. XIV, 254).

[3]) Козаків, що тямили грати на бандурі, танцювали й співали, кликали бандуристами. За Станислава Августа пішло в звичай не тільки на Україні і на Волині, але і в самій Варшаві тримати справних і пишно вбраних козаків-бандуристів для потіхи гостям співами й танцями. Проте одноманітність того й другого не всім припадала до смаку. (Encyklop. powszechna, II, 799).

[4]) Максимович, „Укр. нар. пѣсни“, 1846 р.

значаємо це з приводу думки, давно висловленої, що ніби „військові думи складено самими дієвими особами крівавих трагедій старовини, а не беззбройними сліпцями“ [1]). Справді, в міру успіхів козацької зброї в боротьбі з поляками за часів Богдана Хмельницького, думи робляться ближчими до біжучої дійсности, котра відбивається в них зо всіма подробицями побутової та військової обстанови. В той-же час вони стоять цілком незалежно до впливів ліричних пісень відповідного змісту, чого не можна сказати про думи старішої епохи. Зо всього видко, що творці дум самі були безпосередніми свідками подій. Одначе ми гадаємо, що типові особливости дум не могли виробитися і установитися на полі бою, далеко від культурних впливів школи, тим-то ініціятива в складанні дум завжди належала старцям, з товариства котрих згодом виділився особливий тип військових кобзарів або бандуристів. Мостилися ці бандуристи в козацьких заговах і знали про події свого часу не з самих одних чуток. Це були постарілі вояки-козаки, котрі через старість та по иншій причині не володіли зброєю, а рахувалися в складі полкової „музики“. Вони розважали своєю умілістю козаків в протязі часу між боями, а по скінченні походу розносили славу про лицарів по всій Україні. При загальному зацікавленні ходом подій, безпосереднім учасником котрих був сам народ, думи, що виспівували бандуристи по ярмарках і в инших людних місцях, доставляли народові не тільки поетичну насолоду, але й задовольняли потребу політичного знання. В такій самій мірі популярні були думи і серед козацької старшини, в склад котрої входило багато письменних людей, що вимагали від народньої поезії книжної приправи. В одній думі ми зустрічаємо ясні вказівки на те, що вони виспівувалися перед слухачами з цього складу людей, котрі називаються „народними головами“ [2]). Тут ми вже бачимо молодих бандуристів, котрі завчали думи для розваги „народніх голов“. Як свідчить історик Нової Січі, „майже кожний старшина мав в себе хлопця-торбаниста“ [3]). Мода на бандуристих в XVIII столітті від козацької старшини перейшла до московських царів, а відсіль до московських магнатів [4]). Цікаві пригоди одного з цих рапсодів, котрий був спершу бандуристим у київського генерал-губернатора Леонтієва,

---

[1]) Куліш, „Зап. о Ю. Р.“, І, 193. Ця давня думка знов була висловлена п. Фамінциним, котрий одначе не подає на її користь ніяких нових міркувань і доказів („Домра и сродн. ей инстр.“, 145—157).

[2]) Метлинський, „Нар. южнор. пѣсни“, 441.

[3]) Скальковський, „Исторія Новой Сѣчи“, 1846, 331.

[4]) В щоденнику М. Ханенко під 1732 роком згадує про бандуриста, що був при Петрові II (імени не згадано). (Див. „Кіевс. Стар.“ 1884 р., Вересень, Додатки, 81). Під тим самим роком згадується про якогось инщого дворового бандуриста, Ярмолая Сенкевича. (Ibidem, Серпень, Додатки, 71). При Єлисаветі Петровні був бандуристом сліпий Григорій Михайлович Любисток. В 1742 році він оженився, в 1843 дістав дворянство, а потім призначення на полковника (Див. „Дневныя записки Якова Марковича“, 1859 р., ч. II, 182, 191). Офиціяльний титул цього бандуриста був такий: „Двора Ея Императорскаго Величества спѣвальной музыки теноръ и россійскій дворянинъ Г. М. Любистокъ“. Взагалі в щоденниках XVIII ст. досить часто трапляються лаконичні звістки про бандуристів, котрі за свою працю діставали добровільні дарунки. Навіть в початку XIX століття не перестав серед українського шляхетства звичай в складі домової служби тримати козачків, що з струментом в руках чудово танцювали, приграючи самі собі (Див. про це записки д-ра де-ля-Фліза, „Русская Старина“, 1892 р., Лютий, 345).

а після його смерти вирушив на Січ, де й „перебував 6 літ, вправляючись при охочих козаках бандурною грою", і „одержав одежу і гроші за гру їм на бандуру". З Січі він перейшов до гайдамаків,—як видючий, стеріг гайдамацьке добро і одержував від них свою частину здобичі. Справжнє прізвище йому було Рихліївський, по вулишному Бандурка [1]). Коденський суд над гайдамаками дивився на цих бандуристих, як на підмовників народнього повстання: трьох з них він присудив до кари на горло [2]).

Таким чином, у XVIII столітті ми бачимо бандуристів у ріжноманітних становищах: являються вони то серед народу, то в будинках українського та московського вельможного панства. З одного струменту вони повинні були добувати ріжні звуки до смаку своїм слухачам, а це не могло, у всякім разі, сприяти самобутности поетичного натхнення. Та й смаки ці у козацької старшини були вже не ті, що перше. Досить швидко переверталася вона в українське шляхетство, котре пишалося славою предків тільки через надії на станові привилеї. Знов запанував на Україні кріпацький лад, від котрого відбилася вона за часів Богдана Хмельницького, тим-то згідність інтересів селянських та козацьких, котрою перейняті думи, давно вже зникла. Після Палія майже не було вже уселюдних лицарів, про котрих можна було-би зазначити з позитивним переконанням, як це звичайно оповідалося в думах, що

„Слава їх не вмре, не поляже,
Буде вона славна поміж козаками,
Поміж друззями,
Поміж лицарями,
Поміж добрими молодцями" [3]).

Одні козаки перевертались на панів, другі на підданців, друзі розходилися в ріжні боки, не стало лицарів, не стало добрих молодців. Як-же можна було встояти проти нової течії поетичній творчости дум, котра змальовувала всіх цих людей на височіні героїчного захоплення всенароднім благом?

Такий був загальний лад життя в Гетьманщині. На правому боці Дніпра було ще гірше. Тут по старій пам'яти до класового пригнічення прилучилися релігійні. Не могло вже Запоріжжа поважно помогти гайдамакам, як воно колись допомогло Хмельницькому. Славне колись січове брацтво само доживало останні свої роки і вже давно не орудувало самостійно своїми військовими підприємствами. В 1775 році воно звалилось, а разом з ним розлетілася у щент остання підпора козацтва. Від старої Січі зостались тільки скорбні пісні про руйнування її, а не думи про лицарів війська запоріжського. А тим часом, в польській Україні було зовсім не до дум. Там відбувалася, мовляв, агонія польської держави, котра в останні хвилини свого істнування уявляла патологичний малюнок пізнього героїзму, змішаного з старою хворобою нетолерантности та озвіріння до народу, котрого в свій час вона не зуміла зрозуміти і оцінити. З народом цим зводилися старі рахунки, що викликали уманську різню, за котрою як відплата йшла ще

[1]) „Кіевс. Стар.", 1886 р., Жовтень, 379–388.
[2]) Ibidem, 1882 р., Квітень, 164–165.
[3]) Лукашевич, „Малорусс. и червонорусс. думы и пѣсни", 47.

страшніша, затяжна та поважно обміркована коденська різня. Не згасла і в ці тяжкі часи поетична творчість народу, але вона виявилася не в думах, а в піснях. Швидкий натиск крівавих подій, як здається, примусив співаків скористуватися більш рухливими формами поезії, ніж думи. Та і в свідомости самих гайдамаків помутніли вже давні ідеали козацтва, тим то і вчинки їхні не могли бути показані в думах із звичайним закінченням їх — прославленням лицарів. Далі народ не бачив для себе просвітлої будучини, а від страхіття сучасного він тікав разом зо своїми бандуристами в Гетьманщину, де думи й знайшли останній свій притулок. Тут, між сільським людом, особливо-ж між незакріпаченими ще козаками, що сиділи на своєму грунті, а також між дрібним хуторним панством, яке не втратило симпатій до народу, збереглися ще звичайні думки та чуття до поетичних традицій козацької старовини, виспіваної в думах. Ці звички протягом XVIII століття підтримувалися стародавніми установами як от сільські школи та шпиталі з їх звичайною обстановою, з мандрованими дяками та школярами. Під захистом цієї старовини і притулилися співаки народніх дум. Але це було вже нове покоління співаків, котре називало себе не бандуристами, а кобзарями. Так, мабуть, звалися і стародавні бандуристи серед поспільства, бо кобза давно вже стала струментом більш простонароднім, ніж бандура. З упадком козацтва на триструнну кобзу була перенесена уява про струнисту бандуру, — кобза-ж в розумінні триструнного струменту зовсім перестала вживатися. В зв'язку з цією перемішкою струментів стоїть і зміна розуміння про саму думу. Назва цього роду поезії думою подекуди збереглася до нашого часу [1]), але найбільш самі кобзарі називають думи або **псальмами** [2]), або-ж **піснями про старовину** [3]). Напевне, в той давній час, коли складав свої „Анали“ Сарницький, слово **дума**, зберігаючи своє стародавнє значіння, в якому воно і дотепер вживається в Галичині, почало вже служити для назви пісень особливого роду, а власне, для пісень вільного розміру, які виконувалися в супроводі бандури чи кобзи. Неможна, очевидно, вимагати від тих далеких часів точної класифікації родів та видів в складі народньої поезії: дума, звалася думою, і в той же час була і піснею, тому-то і тоді вже була можливість перемішувати ці розуміння. Але потроху, в міру того, як дума, не підновляючись новим напливом поетичної творчости, почала спускатись з козацького стану до простонароднього, саме слово **дума** перестало вживатися серед співаків дум. В Галичині воно збереглося в своєму стародавньому українському значінні, тому що **галицька дума** не зазнала тих змін, які винесла **українська дума** протягом змінливої долі козацького життя. Зате в Галичині нема і дум в українському розумінні цього слова, бо дума є твір переважно козацький, а козацтво в Галичині ніколи не процвітало.

Настали нові часи. Над народом тяжать нові інтереси життя. Під гнітом цих інтересів він і на хвилину не може відірватися від пригнічаючих його клопотів про завтрашній день. Власне його минуле здається йому казкою. Він не розуміє його, він байдужий до нього. Поезія дум не ворушить

---

1) „Кіевс. Стар.“, 1882, Грудень, 28.

2) „Историч. пѣсни малорусскаго народа“, Антоновича і Драгом., I, Передмова, XV.

3) „Записки юго-западнаго отдѣла географическаго об-ва“, II, 113.

його серця. „Тепер молоді все позабували, жалуються кобзарі, старих пісень не слухають: йому співай про старовину, а він і не знає, що воно таке є“ [1]). Мало того. Архаїчна фразеологія дум послужила матеріялом для однієї гумористичної пісні, котра є ніщо инше, як пародія на думи. От ця пісня:

„На синьому морі,
Під припічком долі,
Да там куца собака обметицю їла:
Де не взялася з помийниці супротивна хвиля,
Тому куцому собаці хвіст одкрутила,
А я сильне злякався,
На темні луга,
На густі ліса,
На дикі степа,
На піч у куточок сховався,
Через комін поглядаю,
Там вареники-невільники в сметані потопають,
А я на них велике милосердиє маю,
В бездоний глечик скидаю“ [2]).

Так з століття на століття одні форми життя зміняються другими, а за ними йдуть і форми поезії. Але, коли народ, який творить перші і другі, здатний до самоаналізу, хоча-би в вигляді немилосердної іронії над своїм власним твором, то ми не можемо відмовитися від переконання, що він підлягає не стільки стихійному примусу сліпої еволюції, скільки розумному та життєздатному закону людського прогресу.

[1]) „Кіевс. Старина“, 1882 р., Грудень, 5.
[2]) Чубинський, „Труды экспедиціи“, V, 1170.

ПОКАЗЧИК ЗМІСТУ.

I.

Мова і поетичний стиль в народніх думах.

II.

Мандрівні школярі в давній Україні.

III.

Старі українські вірші.

1) Вірші морального змісту.

стор.

2) Вірші побутового змісту.

3) Вірші історичного змісту.

IV.

Відгомін пісенних мотивів в народніх українських думах.

V.

Творці й співаки дум.

